

CSEPELI GYÖRGY-ÖRKÉNY ANTAL:

AZ ALKONY (A mai magyar értelmiség
ideológiai-politikai optikája
a '80-as évek végén)

Szakmailag ellenőrizte:
KOLOSI TAMÁS

© Csepeli György-Örkény Antal

ISBN 963 462 545 2

Felelős kiadó: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet
Tervezte az ARTIst Design Studio
Készült az ALFAPRINT Nyomdaipari Kiszövetkezetnél
Felelős vezető: Barabás Gábor
Terjedelem: 10,2 (A/5) ív

TARTALOM

Bevezetés.....	7
1 A megkérdozettek.....	17
2 Ideológiai-politikai horizontok.....	33
3 Témák és attitűdök.....	39
4 Következetesség és következetlenség.....	57
5 Ideológiai-politikai profilszoptok.....	69
6 Társadalmi struktúra – tudati struktúra.....	81
7 Nemzet által homályosan.....	111
Következtetések.....	135
Irodalom.....	153
Függelék A.....	155
Függelék B.....	165

BEVEZETÉS

Ez a könyv egy 1989 tavaszán végzett empirikus ideológiai-politikai attitűdvizsgálat eredményeiről szól. Amikor összeállítottuk kérdőívünket arra voltunk kíváncsiak, vajon miként vélekednek az emberek különböző ideológiai kérdésekről és a politikai életben napjainkban lezajló radikális változásokról. Nem a közvéleményt kutattuk, hanem azokat a rejtett folyamatokat, ahogy a sok, általunk feltett különböző kérdés és az ezekre adott válaszok összerendeződnek, s ahogy kirajzolhatják napjaink jellegzetes ideológiai-gondolkodási profiljait – ha egyáltalán vannak ma Magyarországon ilyenek.

Ez utóbbi kétségünk nem lehetett alaptalan, hiszen nagyon közkeletű az a vélekedés – és a leköszönő politikai vezetés sokszor érvként is hivatkozott rá -, hogy az embereket valójában nem izgatja az, ami körülöttük történik; hogy a különböző aktuális kérdésekben nincsenek kialakult határozott vélemények; és hogy az ideológiai nézetekkel a közvélemény nem is foglalkozik szívesen. Sokan úgy vélekednek, hogy már maga az ideológia szó is negatív hangzással telítődött a mindennapi kommunikációban, miképp a hivatalos nyilvánosságban évtizedekig egyet jelentett a „marxizmussal”. Ma pedig mindenki inkább felejteni szeretne, semmint hinni.

Mégis vizsgálatunk elindulásakor határozottan úgy véltük, hogy az emberek elgondolkoznak a körülöttük zajló világról, és nem pusztán a politikai változások kényszere folytán teszik

□

ezt. Van véleményük a dolgokról, és e vélekedések mögött kitapintható valamiféle rend, ami összefügg a különböző politikai „ügyekkel”. S ha sikerül ezt a rendet leírni, akkor azokhoz a tudatos vagy rejtett idézetekhez kerülhetünk közelebb, melyet hagyományosan ideológiai orientációknak nevezhetünk.

Kiindulásként elméletileg rekonstruáltuk, hogy milyen lehetséges politikai-ideológiai nézetek, voltaképpen gondolkozási receptek léteznek, amelyek választékából merítve az emberek véleményt alkothatnak a nyilvánosságban felmerülő politikai kérdésekről és gazdasági-társadalmi problémákról. A rekonstrukciós feladat elvégzése során el kellett gondolkoznunk azon, hogy végső soron milyen lehetséges ideológiai-politikai gondolkozási alternatívákból induljunk ki. Feltételeztük azt, hogy a válaszadóink három jellegzetes eszmei tradíció, a liberalizmus, a szocialista baloldaliság és a nemzeti színekkel átszőtt konzervativizmus mentén, illetve az ezek között húzódó skálákon fognak elhelyezkedni. Különösen fontosnak tartottuk annak vizsgálatát, hogy a szocialista baloldaliság válságával és marginalizálódásával ellentétes két fő ideológiai tendencia, a liberalizmus és a nacionalizmus milyen eszmei erőforrásokkal rendelkezik, és milyen társadalmi elfogadtásra tarthat számot.

E típusok megkülönböztetésére több fogódzó állt a rendelkezésünkre. Egyrészt támaszkodhattunk azokra az eszmei hagyományokra, amelyek jelentős szerepet játszottak a különböző magyar szellemi és politikai mozgalmakban az elmúlt száz év során. Így történeti tény, hogy bár a liberalizmus tekintetében a XX. században soha nem volt – eltekintve a máskülönben igencsak ellentmondásos 1945 és 1948 közötti periódustól – olyan korszak, amikor a liberális politikai filozófia domináns szerepre tett volna szert az uralmi struktúrában, de mint manifeszt vagy látens ellenzéki áramlat, önállóan vagy a baloldali, illetve a nemzeti ideológiai nézetekkel ötvöződve valamilyen módon mindig jelen volt. Másrészt a magyar társadalomban 1945 után kibontakozó ideológiai

folyamatok a baloldali, szocialista politikai-filozófiai hagyomány jegyében szerveződtek. Ezért feltételeztük, hogy a szocialista mozgalom különböző változatokban az 1980-as évek végének magyar társadalmában *is* jelen van. Kézenfekvően adódott tehát, hogy a kérdőívben vizsgálni kívánt ideológiai-politikai típusok egyikét a baloldali, szocialista politikai-filozófiai hagyomány figyelembevételével alakítsuk ki. Végül az is nyilvánvaló, hogy a XX. század során Kelet-Európa – és ezen belül Magyarország – politikai mozgalmában a nemzeti ideológia különösen fontos szerepet játszott. Ha szélsőségeiben nem is, de konzervatív és etnocentrikus elemeit megtartva e nemzeti ideológia újraéledése nap mint nap tapasztalható tény. Más kérdés, hogy az újraéledés mögött milyen korábbi előélet, rejtőző közgondolkodási hagyomány húzódik meg. Következésképp a kérdőívben mérni kívánt dimenziók közül ez a politikai-filozófiai orientáció sem hiányozhatott.

Hasonló eredményre jutottunk akkor, amikor a kérdéseink kiválasztásában felhasznált legfontosabb forrásunkat, a megszületett különböző pártok programjait vettük szemügyre. Ezek a pártok bár alapvetően politikai célok elérésére jöttek létre, programjaikban természetesen ideologikus nézeteket is vallanak. Ezt nemcsak írott anyagaik, de nevük megválasztása is bizonyítja. Nem véletlen, hogy épp a szocializmussal, a liberalizmussal és a nemzeti eszmével kapcsolatos megnevezések terjedtek el leginkább, jelezve ezzel megcélzott közönségük felé a párt legfontosabb politikai és ideológiai arculatát. Végül nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy napjaink nemzetközi politikai közéletében hasonló megnevezésű és tartalmú ideológiai orientációk és mozgalmak mutathatók ki.

Következésképpen a mai magyar társadalom ideológiai-politikai profiljainak rekonstrukciós kísérletében feltételeztük, hogy néhány jellegzetes típus lesz mérhető:

1. *Szocialista fundamentalista* Ez az ideológiai-politikai profil a társadalmat monolit és hierarchizált rendszerként

szeretné látni, melynek vezető ereje egy erős, a társadalmi haladásba vetett hit által éltetett párt. E párt központja stratégiai központként előrelátó és gondoskodó módon hivatott tervezni és szervezni a társadalom életét, egységbe foglalva a gazdaságot, a kultúrát és az ideológiát.

2. *Reformszocialista* Ez az ideológiai-politikai profil válaszképp jött létre a szocialista fundamentalizmus doktrínáit követő konzervatív hatalmi berendezkedés válságára. Ebben a felfogásban a gazdaság le választhatónak tűnik a redistribúciós rendszerről, és részleges piaci technikák bevezetésével autonóm státust nyerhet. Ez az ideológiai nézet a politikai és a kulturális területeken is jelentős engedményekre ad módot a fundamentalista felfogáshoz képest, miközben néhány alapvető – bár szabatosan meg nem határozott – szocialistának tételezett érték fenntartására törekszik.

3. *Liberális demokrata* Ez az ideológiai-politikai profil a kultúrát, a gazdaságot és a politikát egymástól viszonylag független társadalmi alrendszereknek tekinti. A gazdaságban a piaci elveket tartja legfontosabbnak, a politikában a képviselői demokrácia és a klasszikus hatalmi funkciók elkülönítésének elvét követi, különös hangsúlyt fektetve az emberi és állampolgári jogokra.

4. *Nemzeti demokrata* A nemzeti állam, annak függetlensége, a nemzeti érdek és a nemzeti egység gondolata képezi az alapvető mozzanatokat e profil esetében, mely nyitott a liberális demokrata ideológia legáltalánosabb elveinek irányába. Esméinek forrása a nemzeti és népi elkötelezettség.

5. *Nemzeti konzervatív* Ennek az ideológiai-politikai profilnak centrális értéke a kultúránemzeti felfogásból következő nemzeti kategória. Ennek fényében mintha elhomályosulnának a politikai, gazdasági és kulturális alrendszerek *sui generis* dilemmái. Bármiről is essék szó, a vízvonalzó a magyarság lesz, mint legfőbb érték elfogadása és hangoztatása.

Egy vizsgálat eredményeinek ismertetése előtt nemcsak arról kell szólnunk, hogy mit vizsgálunk, de arról is, hogy miként. így az attitűdvizsgálatok a szociológiai megismerés

sajátos műfaját képezik. Az emberek az ilyen vizsgálatoktól azt várják, hogy saját magukról, gondolkozásukról, az aktuális társadalmi kérdésekről kapjanak pontos képet. Ezzel szemben a kérdőíves vizsgálatoknak jól meghatározott szabályai és ebből adódóan világosan kirajzolódó korlátai vannak. A kérdőív ugyan nem alkalmas az úgynevezett „valóság” csalthatatlan megismerésére és feltárására, de mint mérési eszköz nagyon is felhasználható bizonyos hipotézisek és előfeltevések ellenőrzésére. A közhittel ellentétben tehát távolról sincs szó csupán pusztá empirikus eljárásról, inkább az elmélet és a tapasztalati ellenőrzés egységéről kell beszélnünk.

Felvethető, hogy miért nem induktív módon építkeztünk? Nyílt kérdések segítségével kikérdezhettük volna az embereket arról, hogy milyen ideológiai-politikai nézeteket vallanak, miben hisznek, mit vetnek el, mit tartanak a jelenleg zajló politikai-ideológiai-társadalmi folyamatok közül fontosnak és miért. Súlyos érvek szólhatnak e módszer mellett. A nyílt kérdés ugyanis elvileg lehetőséget ad arra, hogy az ideológiai-politikai nézeteket a maguk mozgó, változó, alakuló voltában rögzítsük, miáltal megragadhatóvá válik a politikai tudat két kétségbevonhatatlanul alapvető jellemzője: a *fejlődési meghatározottság* (s ezen keresztül a személyiségbe való beágyazottság), valamint a *diszkurzivitás* (és ezen keresztül a társadalmi beágyazottság) (Rosenberg [1987]). Diszkurzivitás alatt az ideológiák vitákban való megjelenését, az ideológiai-politikai nézetek eredendő kommunikatív és interaktív természetét értjük. Nem véletlen, hogy Nyugat-Európában és az USA-ban az elmúlt évtizedekben egyre inkább teret hódítanak a lágyabb technikák, valamint a tudati aktivitást és a diszkurzivitást hangsúlyozó értelmezések, míg korábban a zárt kérdéses technika szinte egyeduralgoló volt. (Verba-Nie [1972])

Esetünkben azonban egy speciális ok mellett szölt, hogy a „lágyabb” megismerési technikák (résztvevő megfigyelés, esettanulmány, nyílt kérdés) helyett az előre kialakított zárt

kérdéseket tartalmazó kérdőívet alkalmazzuk. Az ideológiai-politikai tudás jellegzetesen olyan terület, amelynek elemei (értékek, előfeltevések, meggyőződések, hitek, nézetek, attitűdök, vélemények) a válaszadók számára a társadalmi kommunikáció folyamatában eleve adóttak. Ez persze nem jelenti azt, hogy kizárnánk az újítás, az alkotás lehetőségét. A mi vizsgálatunknak azonban nem az volt a feladata, hogy az ideológiai folyamatokat *in statu nascendi* tanulmányozza. Ennek megfelelően olyan embereket kérdeztünk, akik hivatás-szerűen nem foglalkoznak a politikai filozófia kérdéseivel. Tudatosan vállaltuk azt is, hogy lemondva a teljesség igényéről, nem vizsgáljuk az ideológiai-politikai tudás genetikai és diszkurzív vonatkozásait sem. Mindössze arra törekedtünk, hogy az általunk rekonstruált gondolkozási sémák jegyében megfogalmazott politikai, ideológiai, gazdasági, erkölcsi, nemzeti, szociális témákkal kapcsolatos, skálaszerűen megszerkesztett állításokra adott helyeslő, illetve helytelenítő reagálásokat vizsgáljuk. Így mindaz, amire szert tehetünk csupán pillanatfelvétel: egy meghatározott időszak könnyen múltó nézeteinek lenyomata. A reagálásokat számszerűsítve többváltozós matematikai eljárások segítségével azt mutatjuk majd be, hogy a különböző gondolkozási típusok milyen mértékben mutathatók ki ténylegesen, és ha kimutathatók, akkor belső szerveződésük és logikájuk következetes-e vagy inkább következtelen.

Elgondolkozva a leendő további vizsgálati irányokról az is feltétlenül szükségesnek látszik, hogy Európának az Elbától keletre eső térfelel valamennyi országban egyidejűleg egységes és összehasonlításra alkalmas szempontok alapján végzett vizsgálatokra kerüljön sor. Csak egy ilyen összehasonlító vizsgálat mutathatná ki, hogy a magát szocializmusként meghatározó modernizációs modell általunk diagnosztizált tudati következményei általános érvényűen minden kelet-európai országra jellemzőek-e, illetve mi az, ami az egyes országokra és köztük Magyarországra specifikusan jellemző.

Végül szólnunk kell még egy elméleti problémáról. Vizsgá-

latunkban nemcsak arra kerestünk ugyanis választ, hogy kimutathatók-e különböző rendszerezett ideológiai-politikai nézetek a vizsgálatban megkérdezettek körében, de arra is, hogy ha igen, vajon ezek mennyiben függnék össze válaszadóink társadalmi helyzetével. Ennek kapcsán röviden foglalkoznunk kell a meghatározó társadalmi körülményekkel. A második világháború befejeződését követően Kelet-Európában sorra létrejövő szocialista társadalmak elemzése azt mutatja, hogy fennmaradásuk és működésük egyértelműen egy központosított, elsősorban újraelosztáson alapuló állami igazgatási rendszertől függött (Nee-Stark 19891). A szocialista jelzõt e társadalmak önmaguk meghatározásakor távolról sem csupán leíró, hanem normatív-ideologikus értelemben használták. A szocialista jelzõ bármihez is kapcsolódott, automatikusan pozitív és üdvös, tehát megvalósítandó dolgot jelentett. Aki ezt kétségbe merete vonni, az bizony számíthatott az ellenzéki-ség bélyegére. Leíró értelemben az a társadalom minősült szocialistának, amelyet előbb áthatott az anyagi termelés rendjének központi szabályozása, majd az állami befolyás és igazgatás primátusa, miközben beszűkültek a társadalom életének azon területei, ahol az egyén autonóm módon mozoghatott.

A gazdaság és az ideológia kölcsönösen egymást fenntartó és erősítő kapcsolata azonban egyetlen kelet-európai szocialista társadalom esetében sem valósult meg tisztán. A megvalósulás legfőbb akadálya, hogy a szocializmus ideológiájával legitímált modernizációs kísérlet az egyébként saját maga által is felkeltett ellenirányú modern szükségletekbe ütközött bele, melyek kielégítésére alkalmatlan lévén, szükségképpen teret kellett nyitnia a piaci mechanizmusok érvényesülése előtt.

A piaci mechanizmusok érvényesülésének arányában egyidejűleg a korábban uralkodó szocialista ideológia eróziója is elkerülhetetlenné vált. Felerősödtek az autonómia, a magán-szféra, az alternatívákban való gondolkodás és a demokratikus politizálás értékei.

A redisztribúciós és piaci erők küzdelme valamennyi kelet-

európai szocialista ország helyzetét jellemzi, de ami e folyamat előtörténetét, mélységét és kiterjedését illeti, feltehetően az egyes országok között óriásiak a különbségek. Magyarország minden bizonnyal azon országok sorában szerepel, ahol a küzdelem viszonylag korán markánsná vált, és ahol a piac a társadalmi reprodukció állam által uralt mechanizmusát széles körben kikezdte. (Szelényi [19881; Kolosi [1987]) Az 1980-as évek végére Kelet-Európában először Magyarországon alakult ki egy olyan társadalmi helyzet, amelyben a központi állami igazgatás által koordinált, valamint a piaci elosztási mechanizmus közötti történelmi küzdelem tisztán láthatóvá és vizsgálhatóvá vált.

Ezért arra számítottunk, hogy a felkínált ideológiai-politikai attitűdsémák többé kevésbé konzisztens elfogadása vagy elutasítása mentén különböző csoportok különíthetők el. Ha ilyen csoportok egyáltalán nem lennének elkülöníthetők, az teljes ideológiai zűrzavarról és talajvesztésről tanúskodna. Önmagában véve persze nem lesz valami nagy felfedezés, ha megállapítjuk, hogy Magyarországon az 1980-as évek végén élnek emberek, akik elsősorban liberális vagy szocialista eszmékben hisznek, és élnek olyanok, akik magyarságukat tartják a legfontosabbnak, alárendelve azt az egyéni szabadság vagy a társadalmi egyenlőség értékeinek. A lényegi kérdés az, hogy az ideológiai-politikai profilok mentén kirajzolódó csoportok, valamint a társadalmi reprodukció két fő strukturális mechanizmusa – az állami irányítás szférája és a szocialista piac – mentén képzett tiszta, illetve vegyes helyzetű csoportok között milyen mértékű és jellegű megfelelések vannak.

Elvileg elképzelhető, hogy az ideológiai orientációk megválasztásában a strukturális pozíció determináló ereje lesz a döntő, ami a marxí értelemben vett „történelmi materialista” determinációs irány erejét bizonyítaná. Fordított helyzet is elképzelhető azonban, amikor is arra gondolhatunk, hogy az egyes ideológiai-politikai profilok értékei oly erősek, hogy a velük való azonosulás a strukturális pozícióba való bekerülés pályáját is valószínűsíti. Ez inkább a weberi értelemben vett

„idealista” determináció magyarázó értékét bizonyítaná. Kiinduló hipotézisünk az volt, hogy a baloldali (szocialista-konzervatív, illetve reformszocialista) ideológiai-politikai beállítódás inkább a redisztribúcióban érdekelttek körében lesz uralkodó, szemben a liberális eszmerendszerrel, mely valószínűleg inkább a piaci érdekelttséghez kötődik majd. A meghatározottságok iránya és jellege azonban nyitott kérdés.

A MEGKÉRDEZETTEK

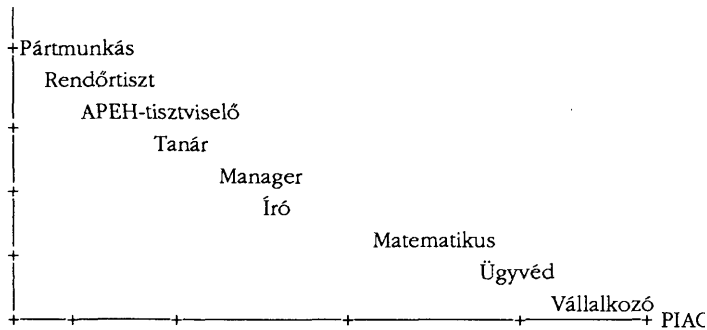
A megkérdezettek kiválasztása során elsősorban a bevezetőben kifejtett hipotézisek ellenőrzése volt a vezető szempontunk. Ennek megfelelően rétegzett mintát alakítottunk ki, ahol is a megkérdezettek egyes csoportjait aszerint válogattuk össze, hogy legyenek közöttük kizárólagosan redisztribúciós elhelyezkedésűek (például APEH-tisztviselő, az MSZMP apparátusának tagja, akadémiát végzett rendőrtisztek), kizárólag piaci elhelyezkedésűek (például vállalkozó, ügyvéd), valamint olyanok, akik a piac és a redisztribúció között elképzelt kontinuum különböző, vegyes pozíciók valamelyikében helyezkednek el. Az egyes strukturális pozícióknak megfelelő ágazati szervezetekhez (szakmai kamarák, tudományos és művészeti egyesületek, szövetségek, központi munkahelyi listák) fordultunk. A szervezetek által vezetett tagsági nyilvánosságok alapján minden egyes esetben véletlenszerű módon 100 főt választottunk ki, akiket a vizsgálat során személyesen felkerestünk és megkérdeztünk. Mivel a megkeresés nem minden esetben volt sikeres (lakóhelyváltoztatás, választmeglágadás stb.), a megkérdezettek létszáma csak egy csoport esetében éri el a százat.

A redisztribúció-piac tengely mentén képzett eredeti mintánk kilenc csoportból állt. Feltevésünk szerint minden egyes csoport a strukturális reprodukció egy-egy jellegzetes típusát képviselte, *(lásd I. grafikon)*

I. grafikon

A minta eloszlása a strukturális reprodukciós jellemzők szerint

REDISZTRIBÚCIÓ

Mintánk a továbbiakban három új csoporttal egészült ki. Mivel az eredeti mintában a megkérdezettek túlnyomó többsége felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezett (ez az általuk betöltött pozíció alapján többé-kevésbé várható volt), kontrollként kiválasztottunk és megkérdeztünk legalább középiskolai végzettségű *nagyüzemi munkásokat és termelőszövetkezeti tagokat*. E két csoport strukturális jellemzői azonban a mintavétel következtében sajátosan alakultak, s ennek figyelembevétele az eredményeink validitása szempontjából igen fontos. Későbbi elemzéseinkből látható lesz, hogy a nagyipari szakmunkások esetében vizsgálatunkban mintánk magját egy olyan csoport képezi, amely a második gazdaságban gyengén vagy alig van jelen, s így feltehetően sorsát és egzisztenciális megélhetését alapvetően a redisztributív elosztási rendszerhez köti. Ezért szerencsésebbnek éreztük a továbbiakban ezt a csoportot *munkás-elitnek* nevezni. A termelőszövetkezeti tagok esetében az iskolai végzettség megkötése azzal járt, hogy elsősorban a tsz-adminisztráció alkalmazottjai kerültek be a mintába. Itt azonban a piaci jellegű aktivitás látszólag alacsony értéke nem feltétlenül jelenti annak tényleges hiányát. Inkább arról lehet szó, hogy a válaszadók a ház

körül mezőgazdasági jellegű tevékenységet nem tekintették a kérdés során bevallandó munkavégzési formának, s így az eredményeink utólag már nehezen kiszűrhető torzítást szenvedtek.

A *káderek csoportjába* olyan személyek kerültek, akik kiemelt munkás- és parasztkáderekként az 1950-es években középiskolai tanulmányok nélkül különféle, felsőoktatási végzettséget biztosító intézményekbe kerültek és azokat el is végezték (Vöröskadémia, Pártfőiskola, Agrárakadémia). Következésképpen ennek a csoportnak a tagjai mind elsőgenerációs értelmiségiek, jóllehet értelmiségi státusukat messze a hagyományostól eltérő csatornákon szerezték, kiválasztásuk homogén szempontja egyben életkori hovatartozásukat is homogenizálta (átlag 60 év körüliek). (Örkény [1989]; Kovács-Örkény [1986])

1. táblázat

A minta megoszlása típusok szerint

	Esetszám	Százalék	Kumulatív százalék
Manager	64	9.2	9.2
Tanár	68	9.8	19.0
Vállalkozó	54	7.8	26.8
Ügyvéd	47	6.8	33.6
APEH-tisztviselő	48	6.9	40.5
Matematikus	49	7.1	47.6
Tsz-tag	37	5.3	52.9
Pártmunkás	84	12.1	65.0
író	38	5.5	70.5
Munkás-elit	100	14.4	84.9
Rendőr	45	6.5	91.4
Káder	60	8.6	100.0
Esetszám	694	100.0	

A minta rétegzésével mintegy laboratóriumi körülményeket akartunk kialakítani annak érdekében, hogy hipotéziseinket ellenőrizhessük. Tekintve, hogy az elemzés során elsősorban

a strukturális-reprodukciós típus hatásaival kívántunk foglalkozni, a megkérdezetteket úgy választottuk ki, hogy lehetőleg azonos generációhoz tartozzanak. Az adatok azt mutatják, hogy a megkérdezettek aktív felnőtt korukban vannak (átlag 40-50 évesek), (lásd *függelék A/1. táblázat*) Bár az egyes típusok között jelentős különbségek vannak a nemek megoszlása szerint (a vállalkozók és a menedzserek között például túlnyomóan férfiakat, a tanárok között pedig nőket találhatunk, lásd *függelék A/2. táblázat*), a nemi hovatartozás hatásai sehol nem bizonyultak számottevőeknek.

A vizsgálat eredményeinek érvényessége statisztikai szempontból teljes egészében a mintához kötött. A minta rétegzése segítségével olyan modellt hoztunk létre, melyben az egyes strukturális-reprodukciós csoportok megközelítően azonos létszámban fordulnak elő, ami nyilvánvalóan messzemenően eltér tényleges társadalmi gyakoriságaiktól. A megkérdezettek mintája tehát semmiképpen nem tekinthető reprezentatívnak akár a strukturális reprodukció mechanizmusaiban részt vevő magyar munkavállalók tekintetében, akár a különböző budapesti értelmiségi csoportok teljes alapsokaságára nézve*.

Következésképpen a vizsgálat eredményeinek értelmezése során két sikot kell megkülönböztetni. Az első síkon helyez-

*Az elérhető statisztikai adatforrások csak nehezen vethetők össze a kutatási szempontjaink szerint kialakított mintánkkal. A Budapestre vonatkozó, több adatforrásból származó foglalkozási adatok szerint mintánk és az alapsokaság között a következő különbség található-

	Minta	Alapsokaság
Manager	9.2%	8.0%
Tanár	9.8%	2.3%
Vállalkozó	7.8%	11.3%
Ügyvéd	6.8%	0.6%
(APEH) Tisztviselő	6.9%	1.1%
Matematikus	7.1%	0.4%
Tsz-tag	5.3%	5.6%
Pártmunkás	12.1%	0.4%
író	5.5%	0.3%
Szakmunkás-elit	14.4%	53.9%
Rendőr	6.5%	8.1%

kednek el a statisztikailag bizonyítható állítások, melyek az általunk létrehozott kísérleti lét-tudat modell hatásaira vonatkoznak. Ez a modell teljes egészében elméleti konstrukció, amennyiben a lételemeket a strukturális-reprodukciós skála tartalmazza, a tudati elemek pedig a rekonstruált ideológiai-politikai nézetrendszerekből származnak. Ettől elvileg különbözik az értelmezés második síkja, mely az elméletileg létrehozott modellen belül empirikusan bizonyított állításokra alapozva általános érvényű politikai-szociológiai következtetések levonására adhat lehetőséget. Világosan kell látni azonban, hogy ezek a következtetések – mivel a megkérdezettek mintája statisztikai értelemben véve nem reprezentatív - hipotetikus és előrejelző érvényűek. Nem szabad azt gondolni róluk, hogy bizonyító erővel rendelkeznek. Az önkényes kutatói szempontokat tükröző mintavétel következtében az egész vizsgált populációra vonatkozó eredményeink így csak referenciaértékűek. Ettől különböznek azok a megállapításaink, melyek például az egyes foglalkozási csoportokon belüli sajátosságokra és eltérésekre vonatkoznak. Ezek, mivel törekedtünk a típusokon belüli véletlenszerű kiválasztásra, statisztikai értelemben is elfogadhatóak és védhetőek.

Ugyanakkor távol áll tőlünk, hogy akár az egész mintára vonatkozó következtetéseinket is véletlenszerűnek vagy jelentéktelennek tartjuk. Elméletileg konstruált kísérleti modellünk a mai magyar társadalom meghatározó, reális viszonyait képezi le. Mint minden modell, a miénk is empirikus értelemben véve csonka, de elvonatkoztatott voltánál fogva az ideáltípusos folyamatok felmutatására, láthatóvá és vizsgálhatóvá tételére annál inkább alkalmas.

A következőkben azt mutatjuk be, hogy az elméletileg konstruált redisztribúció-piac modell alapján képzett csoportok vajon valóban különböző strukturális-reprodukciós típusoknak felelnek-e meg. Minden egyes válaszadónkat arra kértük, hogy egy képletesen jövedelemalmának nevezett körben százalékos megoszlás szerint tüntessék fel évi összjövedelmük egyes forrásainak részarányát. Ezeket a forrásokat kódoltuk le

aszerint, hogy a társadalmi újratermelés melyik szférájából származnak. Így például *redisztribúció* kódot adtunk az állami munkaadótól származó havi fizetés, jutalom, prémium stb. esetében. *Piac* kóddal jelöltük az olyan jövedelemforrásokat, mint például a paraszolvencia, östermelésből származó jövedelem, tőkejövedelem vagy magánvállalkozásból származó haszon, *Repi* értéket kapott a nyeremény vagy a találmányi, szabadalmi, szerzői honorárium, túlóra.

A 2. táblázat adatai alapján nyilvánvaló, hogy a minta rétegzése szerencsésen tükrözi a *redisztribúció-piac* kontinuum mentén elfoglalt jellegzetes különbségeket. Az egyes típusok

2. táblázat

Az egyes csoportok éves összjövedelmének származási forrása (százalékos megoszlás)

	Csak piacról	Csak redisztribúcióból	Csak redisztribúcióból és vegyesen	Redisztribúcióból és piacról	Minttháromból	Összesen	Százalék
Manager	48.4		34.4	10.9	64	9.2	
Tanár	60.3	6.3	10.3	8.8	68	9.8	
Vállalkozó	48.1	20.6	33.3	18.5	54	7.8	
Ügyvéd	57.4		34.0	8.5	47	6.8	
APEH-tisztviselő	87.5		8.3	2.1	48	6.9	
Matematikus	4.1	18.4	2.1	46.9	16.3	49	7.1
Tsz-tag	89.2	14.3	2.7	5.4	37	5.3	
Párt-munkás	1.2	73.8	2.7	11.9	2.4	84	12.1
Író	13.2	2.6	10.7	55.3	28.9	38	5.5
Munkás	1.0	51.0		5.0	6.0	100	14.4
Rendőr		100.0	37.0			45	6,5
Káder		100.0				60	8,6
A teljes minta összjövedelmének megoszlása	62	375	73	127	57	694	
	8,9	54.0	10.5	18.3	8.2		100.0

jól kategorizálhatók aszerint, hogy elsődlegesen a piaci szférához (*csak piac*), elsődlegesen a redisztribúciós szférához (*csak redisztribúció*) kötődnek inkább, illetve milyen mértékű a két szférát eklektikusan elegyítő elosztási típustól (*repi*) való függőségük.

A rendőrök, káderek, tsz-tagok, adótisztviselők egzisztenciájukat a redisztribúciós mechanizmusban való beágyazottságuk révén tartják fenn. A tanárok, a munkások és a párt-funkcionáriusok társadalmi beágyazottsága nagyrészt ugyan-csak a redisztribúcióhoz kötődik. A különbség az előző típus-hoz képest abban van, hogy e körben a főállású redisztribúciós eredetű jövedelem mellett mint másodlagos jövedelemforrás gyakran szerepel a redisztribúciós szférában végzett túlmunka. Olyan típusról van szó, amely kétszeresen is kötődik a redisztribúcióhoz. A managerek egységesen kötődnek ugyan a redisztribúciós szférához, egyik részük azonban (50%) emellett a piaci szférába is beágyazódik. Az ügyvédek és a vállalkozók egzisztenciája túlnyomó részt a piaci mechanizmusban való részesedésen alapul. Az írók csak annyiban különböznek ettől, hogy formálisan redisztribúciós eredetű jövedelmekkel is rendelkeznek, melyek forrása azonban végső soron piaci jellegű. A legváltozatosabb képet a matematikusok mutatják.

A minta által leképezett elméleti modell érvényességet csak fokozza, hogy néhány speciálisan képzett redisztribúciós részesedésre utaló változó (kitüntetés, hivatalos utak, üdültetés) magasan korrelált a jövedelemalma *redisztribúciós* értékével. (Példaként a 3.táblázatban bemutatjuk a jövedelemalma és a kitüntetés változó együttjárását.)

A 4. táblázatban azt mutatjuk be, hogy a vizsgálati személyek egyes típusos csoportjai között egzisztenciális feltételeik tekintetében milyen különbségek vannak. A számos kínálkozó lehetőség közül (például az egy főre jutó havi jövedelem, havi összjövedelem, lakás) végül is a háztartás felszereltségét választottuk, mivel itt mutatkoztak a legjellegzetesebb típusok közötti különbségek. Ez nyilván azzal magyarázható, hogy a

3. táblázat
Jövedelemalma és kitüntetések

	Csak piacról	Csak redisztribucióból	Csak redisztribucióból és vegyesen	Redisztribucióból és piacról	Mindháromból	Összesen	Százalék
Nincs kitüntetése	54.8	29.1	30.1	44.1	54.4	252	36.3
Kitüntetése van	45.2	70.9	69.9	55.9	45.6	442	63.7
Esetszám	62	375	73	127	57	694	
Százalék	8.9	54.0	10.5	18.3	8.2		100.0

4. táblázat
Típus és a háztartás felszereltsége

	A háztartás felszereltsége		
	Átlag	Szórás	Esetszám
Mintaátlag	.0019	.5288	694
Manager	.1419	.5360	64
Tanár	-.1950	.3987	68
Vállalkozó	.3064	.4304	54
Ügyvéd	.4362	.4871	47
APEH-tisztviselő	-.1312	.4887	48
Matematikus	.0716	.5215	49
Tsz-tag	-.0577	.4393	37
Pártmunkás	.0209	.3433	84
Író	.0514	.3897	38
Munkás-elit	-.2984	.3766	100
Rendőr	-.0103	.9673	45
Káder	-.0000	.4932	60

jövedelembevallással kapcsolatos társadalmi szemérem ebben a tekintetben kevésbé érvényesül. (A háztartás felszereltsége és a jövedelem összefüggését lásd a *függelék A/3, táblázatban*) Olyan felszerelési tárgyakat vettünk figyelembe, mint például színes televízió, video-készülék, számítógép, mosogatógép, szocialista gyártmányú, illetve nyugati személygépköci. Az egyes felszerelési tárgyak megoszlásának standardizált értékeit összegeztük. Így minél magasabb a kapott érték, annál jobb a vizsgált háztartás felszereltsége. Következésképpen ezekben a háztartásokban magas életszínvonalat valószínűsítettünk. Minél nagyobb a negatív érték, hasonló logika alapján annál alacsonyabb életszínvonalat valószínűsíthettünk.

A 4. táblázatból látható, hogy a piaci szférában tevékenykedő típusok életszínvonala jelentősen meghaladja a redisztribúciós pozíciókat elfoglaló csoportokét, kivéve a redisztribúciós elosztási rendszer elitjét képező managereket.

Az egzisztenciális feltételeken túlmenően azt is megvizsgáltuk, hogy a különböző foglalkozási típusok miképp részesülnek a kulturális tőke elemeiből (lásd *függelék A/4, táblázat*). Ennek mérésére a következő mutatókat használtuk fel: *nyelvtudás* (nyelvtudás hiánya, bevallott nyelvtudás, nyelvvizsga), *birtokolt könyvek száma* (500 alatt, 501-2000, 2000 felett), *napilap olvasása* (Magyar Nemzet, Magyar Hírlap vagy egyéb), *folyóirat olvasása* (13 fajta lap olvasottságának standardizált értékéből összegezve). Az általános kulturális tőke mérését ezeknek a váltóknak a bevonásával főkomponens-eljárás segítségével oldottuk meg. (Ennek leírását lásd *függelék B*.) Az 5. *táblázatban* mutatjuk be, hogy a kulturális tőkéből való részesedés miképpen tér el típusonként.

A táblázatból látható, hogy a négy klasszikus értelmiségi foglalkozás (író, matematikus, ügyvéd, tanár) kulturális tőkerészesedésének mértéke messze meghaladja a többi típusban tapasztalható arányokat. Feltűnő, hogy relative a tanárok vannak e körben a leghátrányosabb helyzetben (ami egyáltalán nem meglepő, mivel a tanárok között sok az elsőgenerációs értelmiségi nő). A gazdasági vezetők és a vállalkozók, valamint

5. táblázat

Típus és kulturális tőkerészesedés

	Kulturális tőke- faktor átlaga	Esetszám
Teljes minta	.0006497	694
Manager	.4137767	64
Tanár	.6023038	68
Vállalkozó	.2987136	54
Ügyvéd	.8930771	47
APEH-tisztviselő	-.4859192	48
Matematikus	.8467687	49
Tsz-tag	-.6387616	37
Pártmunkás	.1425393	83
Író	1.2749612	38
Munkás	-.8859639	100
Rendőr	-.5843955	45
Káder	-1.0835295	60

a pártmunkások az átlagnál valamivel jobban részesednek a kulturális tőkéből, míg a tsz-tagok, a munkások, az APEH-tisztviselők és a Rendőrök kulturális tőkerészesedése határozottan hátrányos helyzetűnek tekinthető. Az 1950-es években erőltetett módon értelmiségivé vált káderek helyzete túlzás nélkül drámainak mondható: értelmiségi státusuk és a kulturális tőkéből való részesedésük között szakadéknyi mélység tátong.

A kommunista és egyéb párttagság, az ellenzéki szervezetre vonatkozó ismeretek mértéke, valamint az egyes ellenzéki szervezetek politikai vonatkoztatási csoportként való elfogadása alapján megszerkesztettük a politikai aktivitás mutatóját, főkomponens eljárással (lásd függelék B). A 6. és a 7. táblázat azt mutatja, hogy a politikai aktivitás ellenzéki változata mentén miként különböznek az egyes típusok, valamint a redisztribúció-piac tengely mentén képzett egzisztenciális

csoportok. A táblázatok alapján egyértelműen kiderül, hogy a piaci beágyazódás nemcsak akkor hajlamosít ellenzéki politikai aktivitásra, ha az kizárólagos, hanem már akkor is, ha a redistribúciós beágyazódással együtt jelenik meg.

6. táblázat

Típus és ellenzékiesség

	Politikai aktivitás átlaga	Esetszám
Teljes minta	.0000000	694
Manager	.0608510	64
Tanár	.1657604	68
Vállalkozó	.2454279	54
Ügyvéd	.9675650	47
APEH-tisztviselő	-.4238953	48
Matematikus	.4041000	49
Tsz-tag	-.1949374	37
Pártmunkás	.0390027	84
Író	.9715227	38
Munkás	-.4563781	100
Rendőr	-.7555180	45
Káder	-.4449007	60

7. táblázat

Jövedelemalma és ellenzékiesség

	Politikai aktivitás átlaga	Esetszám
Teljes minta	.0000000	694
Piac	.4566342	62
Redistribúció	-.2609089	375
Redistribúció és repi	-.1348017	73
Redistribúció és piac	.5049055	127
Mindhárom típus	.2674919	57

Fontos kérdésnek tartottuk annak rekonstruálását, hogy az egyes típusok milyen mobilitási háttérrel rendelkeznek. A 8. táblázatból látható, hogy a mobilitási háttér messzemenően befolyásolja annak valószínűségét, hogy mely típusokba kerülnek. Az apai és az anyai nagyapák iskolai végzettségét, a szülők iskolai végzettségét és a válaszadók iskolai végzettségét alapul véve összesen hat értéket állapítottunk meg. E három generációt átfogó érték tükrözhet immobilitást, felfelé mobilitást és lefelé mobilitást. Hármás rétegződési modellből indultunk ki (alacsony, közép, magas), természetesen minden egyes generáció esetében az adott történelmi korban érvényes státusképző szempontokat véve alapul (így például a nagyapák esetében az érettségit magas státus jelzőjeként fogadva

8. táblázat

Típus és társadalmi mobilitás százalékos megoszlása

	Magas immobilitás	Középes immobilitás	Alacsony immobilitás	Másodgenerációs mobilitás	Elsőgenerációs mobilitás	Lefelé vezető mobilitás	Összesen	Százalék
Manager	34.4	6.3	4.7	10.9	40.6	3.1	64	9.2
Tanár	27.9	8.8		23.5	39.7		68	9.8
Vállalkozó	16.7	13.0	9.3	9.3	42.6	9.3	54	7.8
Ügyvéd	42.6	6.4		27.7	23.4		47	6.8
APEH-tisztviselő	4.2	12.5	41.7	2.1	12.5	27.1	48	6.9
Matematikus	44.9			30.6	22.4	2.0	49	7.1
Tsz-tag	8.1	2.7	51.4	8.1	13.5	16.2	37	5.3
Pártmunkás	19.0	7.1	10.7	9.5	48.8	4.8	84	12.1
Író	44.7	5.3	5.3	10.5	23.7	10.5	38	5.5
Munkás			64.0	1.0	9.0	26.0	100	14.4
Rendőr			8.9		88.9	2.2	45	6.5
Káder					100.0		60	8.6
A teljes minta	130	35	126	73	268	62	694	
Százalék	18.7	5.0	18.2	10.5	38.6	8.9		100.0

el). Következésképpen az immobilitás adódó válfajai: magas szinten (*magas immobilitás*), középszinten (*közepes immobilitás*), alacsony szinten (*alacsony immobilitás*). A mobilitás három típusa: elsőgenerációs (*elsőgenerációs mobilitás*), másodgenerációs (*másodgenerációs mobilitás*), lefelé vezető mobilitás (*lefelé vezető mobilitás*).

Többgenerációs, magas státusú társadalmi háttér láthatóan leginkább az ügyvédek, írók és a matematikusok esetében fordul elő, ami azt jelenti, hogy a bekerülés esélyei e két típusba már jóval azelőtt meghatározódnak, mielőtt a leendő ügyvéd vagy matematikus egyáltalán megszületne. Mobilitási esélyek leginkább a managerek, a tanárok és a vállalkozók esetében nyílnak. Látható, hogy az utóbbi típus a legmobilabb, aminek különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a jelen időszakban, amikor társadalmunk reprodukciós modelljének piaci irányú átalakulása van napirenden.

A tisztviselői lét sajátos köztes helyzetét mutatja, hogy e körben látjuk a legnagyobb heterogenitást, hiszen mindegyik mobilitási érték előfordul. Dominánsnak tűnik ugyanakkor egyfelől a deklasszálódás (lefelé vezető mobilitás=35%), másfelől az a szerény előrehaladás, amit a tisztviselői státus elnyerése jelent a szülők-nagyszülők alacsony társadalmi státusához képest (alacsony immobilitás=35%). A munkások körében mutatkozó nagyfokú immobilitás a réteg zártságára utal, a lefelé mobilok magas aránya pedig azzal függhet össze, hogy a munkás válaszadók kiválasztásakor ragaszkodtunk a középiskolai végzettséghez. Ez a végzettség a legkvalifikáltabb elitnek minősülő munkáscsoportokhoz való tartozással jár együtt, és lehet, hogy aki ide tartozik, az a jelen feltételek között talán nem is érzi magát deklasszálnak.

Az egyes típusok történeti, társadalmi, gazdasági, kulturális meghatározóinak áttekintését kiegészítheti, ha megnézzük, hogy milyen különbségek mutatkoznak az életérzés szubjektív indikátorai tekintetében. Ennek jellemzésére két mutatót használtunk fel. Az egyik mutató az étellel való általános elégedettséget mérte. Arra kértük a válaszadókat, hogy

különböző, elvileg elégedettségre okot adó tényezőt, az iskolai osztályozáshoz hasonlóan, 1-től 5-ig osztályozzon le (a munkával való elégedettség, a magánéleti elégedettség és a társadalmi elégedettség egyes tényezőit soroltuk fel). Egy másik kérdésben arra kértük a válaszadókat, hogy egy koordinátarendszerben rajzolják be a „sikerességi görbéjüket”, extrapolálva azt a jövőjükre is.

A két szubjektív indikátor kis mértékben korrelált egymással. (Az elégedettség részösszetevői viszont egyáltalán nem korrelálnak az észlelt sikerességgel.) A *függelékben* közölt 6-8. táblázatok jól mutatják, hogy az étellel való elégedettség és az észlelt sikeresség miként jár együtt a különböző foglalkozási típusal, illetve a megkérdezettek jövedelmi viszonyaival.

Az étellel való elégedettség láthatóan az ügyvédek, a vállalkozók, a matematikusok és a káderek körében a legmagasabb. Legalacsonyabb a munkások és az írók körében. Igazi értelmezési probléma csak a káderek és az írók esetében mutatkozik. A káderek kiemelkedő mértékű elégedettsége két tényezőre vezethető vissza: státusukat szüleik-nagyszüleik státusához képest objektíve ugrásszerű mobilitás jellemzi, amit sikerként könyvelhetnek el; másfelől lélektanilag abban érdekeltek, hogy az erőltetett és kényszerített mobilitás következtében óhatatlanul jelentkező tudati disszonanciákat (amelyeket a már bemutatott kulturális hátrányok kapcsán okkal valószínűsíthetünk) önigazolással, öncsalással redukálják. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy szemben a minta egészével, a káderek irreálisan nagy arányban számolnak be magánéleti elégedettségéről. Az írók elégedetlensége az írói szerepből kiküszöbölhetőenül adódó, kreativitásra sarkalló termékeny meghasonlásra vezethető vissza.

Az elégedettséget az egzisztenciális feltételekre vonatkozó adatokkal egybevetve nem térhetünk ki a kézenfekvő következtetés elől (tűnjék az bármily közhelyszerűnek is), hogy „a lét határozza meg a tudatot”, tudat alatt természetesen ebben az esetben csupán az étellel való általános elégedettséget értve. Komolyra fordítva a szót, ezt az összefüggést egy olyan

értékrendszer működése eredményeképpen tudhatjuk be, mely az elégedettséget a fogyasztás szintjével minősíti. Ez utóbbi megállapításunkat igazolhatja, hogy szubjektív indikátoraink nem csupán a jövedelemmel, hanem a jövedelem mérésére felhasznált indirekt mutatókkal, a háztartási felszerelési tárgyakkal való ellátottság mértékével mutatnak szorosabb összefüggést. A fogyasztásból eredeztetett jövedelemmutató tehát mind a munkával való, mind az általános elégedettségre kihat.

Az észlelt sikeresség viszont a már leírt mechanikus módon egyáltalán nem magyarázható. Erre utal egyébként, hogy az észlelt sikeresség csak gyengén korrelál az étellel való elégedettséggel. A tanárok, a vállalkozók, a matematikusok, a rendőrök és az írók tartják leginkább sikeresnek magukat. Az egyes csoportok tagjai nyilván más és más motívumok alapján vélhették magukat sikeresnek, amiben az is közrejátszik, hogy kérdésünk szándékoltan homályos, mondhatni a projektív személyiségtesztekhez hasonló jellegű volt. Ezzel szemben az ügyvédek, az APEH-tisztviselők, a pártmunkások frusztráltak, amit a velük kapcsolatosan működő társadalmi értékítéletek ellentmondásossága magyarázhat. A munkás-elit és a kvalifikált tsz-tagok helyzete túlzás nélkül szomorúnak mondható. A 2. táblázatból láhattuk, hogy ez az a két csoport, mely egzisztenciáját javarészt a redisztribúciós szférára kell hogy alapozza. Strukturális beágyazottságuk ugyanakkor, mint a fentebb közölt összes táblázatból kiderül, gazdasági, kulturális hátrányokkal társul, amelyeket tovább súlyosbítanak a kedvezőtlen szubjektív mutatók. S helyzetüket az sem változtatja meg, ha a redisztributív pozíciójuk piaci elemekkel (második gazdaság, fusimunka, kaláka) egészül ki. (lásd *függelék A/9, táblázat*)

AZ IDEOLÓGIAI-POLITIKAI HORIZONTOK

Ebben a fejezetben az ideológiai-politikai attitűdök szerveződésének általános mintáit vizsgáljuk anélkül, hogy tematizálás, csoportosítás vagy szelekció révén beavatkoznánk az elemzésbe. Az egyes attitűdkérdéseket igyekeztünk úgy megválasztani, hogy a viharosan változó ideológiai-politikai helyzetet tükrözzék. Jellemző azonban, hogy némely esetben „a történelem a sarkunkba hágott”, s amit mi attitűdskálán megítélési lehetőségként kínáltunk, az időközben nagy port felkavaró politikai-közéleti vitatémává változott (például az 1956-os őszi események értékelése, a magyar állami címer megváltoztatása, a bős-nagymarosi vízierőmű leállítás, többpártrendszer).

Kérdőívünknek szinte nincs olyan állítása, dilemmája, mellyel kapcsolatosan az 1989-es év első felében az MSZMP vezetése és a kormány ne kényszerült volna engedni az ellenzék vagy a közvélemény nyomásának. Ezáltal már a vizsgálat ideje alatt is napról napra megváltozott az ideológiai-politikai környezet. E változások azonban lényegesen nem befolyásolhatták a kérdőív segítségével letapogatható ideológiai-politikai profilokat. Bizonyítékként felhozhatjuk, hogy a januári próbavizsgálat, valamint a két szakaszban (március, illetve június) végzett teljeskörű vizsgálat eredményeit az időpont függvényében összehasonlítva érdemi különbségeket nem találtunk. Ennek magyarázata, hogy szemben a hagyományos közvéleménykutatásokkal, vizsgálatunk elsősorban

nem az egyes konkrét politikai-ideológiai nézetek fénykép-szerű rögzítésére irányult, hanem az ezeket strukturáló-generáló mélyebb értékszerkezetek feltárását célozta. Éppen ezért most, amikor ezt 1989 decemberében írjuk, ugyan még nem tudhatjuk, hogy az olvasó kezébe mikor kerül könyvünk, de joggal feltételezhetjük, hogy bármiként is alakuljon az elkövetkező időszak, nagy és alapvető változásokra a politikai meggyőződések, hitek, axiomatikus előfeltevések szintjén nem számíthatunk. E szerkezetek mélyen beágyazódva a személyiségbe, jóval rugalmatlanabbak, mint a felszíni vélemények.

Kiindulópontunkat a kérdőív 70 kérdésére adott válaszok nyomán kialakított 96 attitűdváltozó képezte, (lásd *függelék B.*) A változók többsége a helyeslés-elutasítás mértékét tükrözte. Ezt a mérési eljárást a Likert-skála testesíti meg. Az elvet egyes esetekben maradéktalanul érvényesítettük. Így például:

67. Az emberek különféle nézeteket fogalmaznak meg azzal kapcsolatosan, hogy miként kell védekeznie a társadalomnak a javíthatatlan bűnözőkkel szemben. Kérjük, hogy a következő nézetben foglaljon állást aszerint, hogy egyetért-e vele, vagy sem!

- 1 - Nagyon helyteleníti
- 2 - Helyteleníti
- 3 - Habozik(részint egyetért, részint nem ért egyet)
- 4 = Egyetért
- 5 - Nagyon egyetért

A javíthatatlan bűnözőkkel szemben a társadalom egyedül a halálbüntetés fenntartásával védekezhet hatékonyan

Máskor viszont az egyetértés-elutasítás elvét megtartva, az egyes témákra vonatkozó (például terv, piac, többpártrendszer) állításokat ötfokú skálába rendezve kínáltuk fel, amikor is a megkérdezettnek az volt a feladata, hogy azt az állítást válassza ki, mely leginkább találkozik egyetértésével. Például:

11.

- 1 - A piacgazdálkodásnak csak hátrányai vannak
- 2 - A piacgazdálkodásnak több a hátránya, mint az előnye
- 3 - A piacgazdálkodás előnyei és hátrányai nagyjából kiegyenlítik egymást
- 4 - A piacgazdálkodásnak több az előnye, mint a hátránya
- 5 - A piacgazdálkodásnak csak előnyei vannak

Az eredeti, mért véleménykérdéseinket ezt követően főkomponens-eljárásnak vetettük alá, hogy a túl nagy számosságú attitűdváltozó mögött kevesebb és tisztább típusokat mutathassunk ki. (Ezek leírását ezentúl lásd *függelék B.*) Az ideológiai-politikai attitűdöket összességükben és horizontálisan vizsgálva eredményeink azt mutatják, hogy három jellegzetes kapcsolódásról beszélhetünk.

1. Legnyilvánvalóbban a *liberális-demokrata* elemekkel operáló gazdasági és politikai nézetrendszer mutatkozott meg, mely az összes kapott nézetminta közül leginkább volt képes magához vonzani és ezáltal rokonítani a felkínált kérdésekre adott válaszokat. A következő döntő sajátosságokat találtuk e nézetrendszerben:

a, a szocializmus ideológiai tagadása (a szocializmustól mint eszmétől és mint az eszme által ihletett nemkívánatos gyakorlattól való teljes elhatárolódás jegyében a szóban forgó nézetrendszer a szocialista gondolatot megvalósíthatatlan utópiának minősíti, és ami egyáltalán mint szocializmus megvalósult, azt teljes kudarcként, világtörténetileg vereséget szenvedett társadalomszerveződési módként állítja be);

b, a kommunista mozgalom elutasítása (a nemzetközi kommunista mozgalom negatív megítélése – a megkérdezett a kommunista pártok megerősödését sehol nem tartja kívánatosnak, valamint pesszimista a szemlélete, ami azt jelenti, valószínűtlennek tartja, hogy e pártok várhatóan bárhol is megerősödnének vagy hatalomra kerülnének);

c, a szocialista országok elmarasztalása (a megkérdezett végtelen, hasadást lát a szocialista utópia által hangoztatott értékek és, a magukat szocialistának nevező országok között)

d, a szocialista gazdaságpolitika ellenzése (a tervutasítás minden formájának határozott elutasítását, a kolhozosítás ellenzését és a nagyüzem-centrikus, öncélú termelésre alapozott gyakorlat felszámolását találjuk e nézetben);

e, a politikai liberalizmus (a demokratikus technikák preferálása, az alkotmányból a szocializmusra vonatkozó minden cikkely törlése, köztársasági államforma sürgetése, a többpárt-

rendszer feltétlen akarása, a munkásország felosztása, egyházak autonómiája, szólás- és gyülekezési szabadság, 1956 forradalomként való értékelése, kivándorlási szabadság stb.);

A múlttal szembeni elhatárolódás jegyében szerveződik meg ez a nézetrendszer, melynek összetevő elemei a Kelet-Európában megvalósult szocializmus összes lényegi jellemzőjét tagadják. A kritika kétségtelenül liberális alapállásból fogalmazódik meg, ám a tagadásban jóval határozottabb, mint az állításban. Ez arra utal, hogy a nézetrendszer mélyén egy elementáris erejű *szocializmusellenes attitűd* munkál, még a szocializmus demokratikus technikákkal való feltöltésének minden kísérletét is elutasítva. Amennyiben felmerül az a lehetőség, melyben a szocializmus és az egyéni szabadság, valamint a parlamenti demokrácia között kiküszöbölhető az ellentmondás, akkor e nézetrendszer inkább az utóbbiakat veti el, semmint a szocializmussal kelljen magát azonosítani. E beállítódásból hiányzik a nemzeti orientáció. Ez azt mutatja, hogy a kritika indulati mozgató rugói között hiába is keresnénk egy nemzeti ideológiára visszavezethető frusztrációs indítékot. Hasonlóképpen hiányzik az immanens nemzetközi kitekintés. A nemzetközi relációban a politikai és ideológiai liberalizmus nem mutat feltétlen szoros kapcsolatot Magyarország kívánt nyugati, illetve keleti elmozdulásával; hasonlóképpen indifferens számára a nyugati jóléti államok pozitív megítélése, amennyiben azok mint a szociális értékek legteljesebb megvalósulásának példáiként vetődnek fel, s nem pedig mint Kelet-Európa egyszerű negációjaként.

2. Gyengébb faktorsúllyal szerepel a másik választ-fókuszáló nézetminta, melynek jellemző jegyei a *nemzeti ideológiából* származnak. E nézetrendszer központi értéke az alapvetően kultúrnemzeti értelemben meghatározott, etnocentrikusan kötött nemzeti identitás, amelyre a nemzetállami szuverenitás eszméje épül. Az ily módon elképzelt magyar nemzetállam az öngazgató szocializmus elveit követő, semleges társadalomként jelenik meg. Egyéb társadalmopolitikai prioritások (például gazdaság, szociálpolitika) nem bukkannak elő. Sajátos

ellentmondásra utal, hogy miközben az antiszemitizmus mindennemű megnyilvánulásával szemben határozott fellépés mellett van, addig a cigányok hátrányos megkülönböztetésének ellenzése hiányzik gondolkozása horizontjáról.

3. A harmadik jelentős nézetszervező minta domináns elve a *tolerancia* és a *humanizmus*. A halálbüntetés ellenzését, valamint az antiszemitizmus és a cigányellenesség egyidejű elutasítását találjuk meg e mintában.

A fentebb jellemzett három önmagában sem ellentmondásuktól mentes ideológiai-politikai nézetrendszer artikulálatlan kognitív mezőben nyilvánul meg, ami alátámasztja azt a feltevésünket, miszerint tartozzon valaki akár egyik, akár másik táborba, nem tudhatja, hogy kinek a részéről és miben számíthat ideológiai-politikai ellenszenvre, illetve rokonszenvre.

TÉMÁK ÉS ATTITŰDÖK

Az aktív politizáló állampolgár és a csendes szemlélő egyaránt sokszor csak a fokozódó eszmei- és identitás-zavart észleli. De vajon tényleg ekkora-e a zavartság, vagy csak a szemüvegünk optikája homályosult el ennyi év és tragédia után? E fejezetben a korábban felrajzolt általános helyzetképet részletesebben szeretnénk megvizsgálni, kinagyítva egyes pontjait, tematikus összefüggéseit.

Az elemzés során az attitűdváltozókat először témák szerint csoportosítottuk, majd az azonos tartalmi kategóriába sorolt változókat főkomponens-elemzésnek vetettük alá. Itt első-sorban az adatfeldolgozási-értelmezési folyamatot és annak eredményét kívánjuk bemutatni. (Az egyes tematikákban elemzett nézetfaktorok sorrendje egyben jelzi a faktorok súlyát a változók varianciájának leképezésében.)

3.1. GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI ATTITŰDÖK

A *gazdasági attitűdök* három, nagyon jól értelmezhető főkomponensre voltak visszavezethetők.

a, *Piac-reprivatizáció-tervelenség* A gazdasági tematizációban külön kezeltük a piacra, tervre és a gazdaság kívánatos kapitalizációjára vonatkozó nézeteket. E háromféle nézet ugyanis jól értelmezhető faktorrá állt össze, melynek mentén az egyes irányok jól megkülönböztethetők (magas érték

esetén piacgazdálkodás, alacsony érték esetén pedig a tervgazdálkodás helyeslése). Ez olyan gazdasági beállítódás felé mutat, amely a reprivatizációnak csak az előnyeivel vet számot, a mezőgazdaságot egyéni tulajdonosok által megművelt farmok révén tartja működőképességnek. E két alapelv ismeretében tökéletesen összecseng a központosított nagyberuházásokkal szemben táplált heves ellenérzés a tervgazdálkodás minden formájának elutasításával.

b, Kertmagyarország E szempont alapján a mezőgazdaság csak akkor tűnik működőképességnek, ha a termelőszövetkezetek helyét egyéni tulajdonosok által megművelt farmok veszik át. A fennálló gazdasági rendszer iránt felmerült korrekációs igényeket e beállítódás követői a költséges és pazarló központi nagyberuházások leállításával kielégíthetőnek vélik, s ezzel tökéletesen egybehangzó a klasszikus szocialista megalomán iparosítás ellenzése.

c, Tűzoltó E beállítódást a politikai tűzoltás szándéka jellemzi leginkább: a hangsúly a legkritikusabb problémák lokális megoldásán van (a veszteséges vállalatok felszámolása, a nagyberuházások leállítása), miközben a terv-piac megítélésében ingadozik, és a mezőgazdaság adott termelési viszonyainak rendszerén változtatásra nem lát okot.

A *politikai attitűdök* négy, nagyon jól értelmezhető főkomponensre voltak visszavezethetők.

a, Liberális Ebben a politikai irányultságban találjuk azokat az attitűdöket, amelyek a többpártrendszer feltétlen helyeslését, a hatalommegosztás érvényesülését, az egyesületi és sajtószabadság minden korlátozás nélküli, teljes szabadságát pártolják. Itt találjuk az egyházak autonómiája melletti állásfoglalást, a helyi önkormányzat helyeslését is. Nyomatéku­l szolgálhat az idő előtti választások sürgetése, amely nyilván aktuálpolitikai színezetű. (Azon nem lepődhetünk meg, hogy a *liberálisok* messzemenően nem nevezhetők a munkásörök barátainak).

b, Etatista-adminisztratív Ennek a politikai irányultságnak sajátos vonása, hogy keverednek benne az előző beállítottság-

ból ismert liberális elemek, valamint az azoknak lényegileg ellentmondó paternalista, központosító elgondolások. Ennek az irányultságnak a követői elfogadják a községi autonómiát, a közigazgatás decentralizációját, miközben állást foglalnak a többpártrendszer ellen és az állami szuverenitás teljes körű biztosítása, a munkásörtség fenntartása, az egyesületi szabadság korlátozása, valamint a cenzúra mellett. Ugyancsak elutasítják az egyházi autonómia és az előrehozott választások gondolatát. Mint érdekességet jegyezzük meg, hogy az 1989 januári próbavizsgálatban teljes egészében ugyanezt a politikai beállítódást értük tetten, ám akkor ez a beállítódás még együttjárt az előrehozott választások helyeslésével. A beállítódásból fakadó antiliberalis hajlamok fényében ezt taktikai fogásnak minősítettük. Bár a téli próbavizsgálat, valamint a tavaszi és nyári vizsgálat során megkérdezett minták szociológiai összetétele sok szempontból különböző, talán megkockáztatható az a feltevés, hogy az idők során az antiliberalis politikai attitűd érlelődésével az előrehozott választások liberális követelése mint disszonáns elem kihullt.

c, Szocialista nemzetállam (álliberális) Az állami függetlenség és a katonai tömbök felosztásának sürgetése társul itt a rendpártisággal és a szocialista vívmányok féltésével. Álliberális mozzanat a hatalommegosztás gondolatának – ebben az esetben minden bizonnyal konform reagálásnak minősíthető – elfogadása.

d, Antiliberalis Sem az egyesületalapítás szabadságát, sem a sajtószabadság maximális kiterjesztését nem helyesli.

3.2. NEMZETKÖZI MÉRCÉK

A bemutatott gazdasági és politikai attitűdök keletkezési hátterének és működési módjának megértéséhez hozzájárulhat, ha figyelembe vesszük, hogy a megkérdezettek szocializmus fogalma milyen nemzetközi mintákból táplálkozik. Ezért válaszadóinkat arra kértük, hogy különböző országokat minősítsenek aszerint, hogy hol látják leghatékonyabbnak és

jelentős társadalmi befolyással rendelkezőnek a szocialista értékeket. (Az értékek mibenlétének a meghatározását a válaszadókra bíztuk, akiknek a megadott 18 országot 1—5-ig kellett minősíteniük.) A válaszok alapján – egyáltalán nem meglepően – három jellegzetes országcsoport iránti preferencia különült el, amelyeket a válaszadók ideáltípusan mint szocialista országokat jelenítenek meg:

a, Az (egykori) ortodox szocialista országok (Bulgária, Szovjetunió, Kuba, Románia, NDK, Csehszlovákia, Vietnam, Kambodzsa)

b, A jóléti és szociáldemokrata országok (Olaszország, NSZK, Ausztria, Franciaország, Svédország, Finnország)

c, Reformszocialista országok (Lengyelország, Jugoszlávia, Magyarország).

Magyarország európai viszonyítási keretét keresve megkérdeztük, hogy válaszadóink szerint hazánk különböző európai országokhoz képest 1945-ben és 1989-ben melyekhez állt legközelebb fejlettség tekintetében. Általános tendenciaként azt találtuk, hogy míg az 1945-ös viszonyításban Ausztria kapta a legtöbb szavazatot, mint hazánkhoz fejlettség tekintetében legközelebb álló ország, addig 1989-re Törökország, Portugália és Görögország lett a mérce. Ausztria eltűnt a viszonyítási horizontról.

A hasonlósági ítéleteket, valamint Magyarország 1945-ös, 1989-es és 2000-ben várható geopolitikai elhelyezkedésére (Nyugat-Európa része, Nyugat-Európa keleti pereme, „kompország”, Kelet-Európa nyugati pereme, Kelet-Európa része) vonatkozó ítéleteket együttesen vizsgálva négy beállítódást különítettünk el.

a, Kelet-európai pesszimizmus Magyarország e beállítódás szerint a lehető legnegatívabb értelemben (elmaradottság, Nyugat-Európától való leszakadottság) tartozik Kelet-Európához.

b, Kelet-európai optimizmus E beállítódás Magyarországot jelenleg Ausztria és Finnország közelségében levő prosperáló országnak látja, mely sikeresen menetel Nyugat-Európa felé.

c. Kelet-európai önazonosság Magyarország e beállítódásban Kelet-Európa részét képezi, ami egyben azt az ítéletet is magában foglalja, hogy a kelet-európai elhelyezkedéssel együttjáró hátrányok vállalása elől nem lehet kitérni.

d. Kompország Sajátos geopolitikai vándorutat sejtet ez a beállítódás, miszerint a Nyugat közelségének vonzásából kikerült Magyarországot végzete Kelet felé sodorta, hogy azután az ország újra visszataláljon a Nyugat-Európa felé vezető útra.

A két viszonyítási változó láthatóan csak a szocializmus ortodox felfogása és a kelet-európaiság felvállalása és pozitív értékelése között mutat együttjárást. Akik viszont úgy látják, hogy Magyarország pályája a Kelet-Nyugat geopolitikai dimenzióban Kelet-Európától távolodik, nem mutatnak konzisztens beállítódást abban a tekintetben, hogy milyen országokat tartanak igazán szocialistának vagy reformistának (lásd 9. táblázat).

9. táblázat

Szocialistának tartott országtípus és Magyarország geopolitikai helyzetmegítélése

	Ortodox (tagadó)	Jóléti	Reformszocialista
Kelet-európai pesszimizmus	-.0173	-.0343	-.1745
Kelet-európai optimizmus	.2334	-.1047	.0357
Kelet-európai identitás	-.0343	-.1004	-.0358
Kompország-tudat	-.0409	-.0337	-.1000

Az együttjárás hiányát talán úgy értelmezhetjük, hogy a Nyugat felé való elmozdulás perspektívájából a szocializmus-problematika tulajdonképpen irreleváns.

Az ortodox szocialista és a reformszocialista beállítódás eltérő módon látja Magyarország geopolitikai sorsát. Ez utóbbit a ma vonatkozásában a zavartság és az identitástudat-hiánya, a jövő tekintetében pedig a kompország-tudat csalóka illúziója, illetve a kelet-európai hagyományoktól való elszakadás reménye élteti.

Másrészt azt is látnunk kell, hogy akár a Nyugat, akár a Kelet felé való jövőbeni elmozdulás vágya vezérli a geopolitikai ítéleteket, a reformszocializmus eszméje mindkét nézettypusnál határozott elutasításra talál (lásd 10. táblázat).

10. táblázat

A kelet-európai reformszocializmus és Magyarország geopolitikai lokalizációja jelenleg és egy elképzelt jövőben

	Magyarország jelenlegi geopolitikai helyzete		Magyarország jövőbeli geopolitikai helyzete	
	Átlag	Esetszám	Átlag	Esetszám
Teljes minta	.0583443	538	.0599614	532
Nyugat-Európa szerves részeként	-.3977266	13	-.1217407	149
Nyugat-Európa keleti peremeként	-.0242248	47	.1176004	165
kompország Kelet-Nyugat között	.0070682	179	.2370217	142
Kelet-Európa nyugati peremeként	.1576122	234	.1626038	57
Kelet-Európa szerves részeként	-.0068957	65	-.6468789	19

Az pedig különösen figyelemreméltó, hogy a reformszocializmusban való hit a pártapparátusban, valamint a managerek és a rendőrök között terjedt el leginkább, míg az ugyancsak a redisztributív elosztáshoz kötődő APEH-tisztviselőknél, munkásoknál és tsz-tagoknál ennek tagadása mutatható ki (lásd *függelék A/10. táblázat*).

Az *európai politikai-ideológiai mozgalmakkal* kapcsolatosan a kommunista, konzervatív, szociáldemokrata és populista—jobboldali néppárti irányzatokra nézve kértünk értékítéleteket és valószínűségi ítéleteket. (Azt kérdeztük, hogy a megkérdezettek szerint a felsorolt irányzatok közül melyek megerősödése kívánatos, illetve valószínű). Az ítéleteket elemezve három markánsan különböző irányultságot tudtunk kimutatni.

a, Konzervativizmus Ebben az irányultságban a konzervativizmus térhódítása kívánatosnak és valószínűnek tűnik, ami a baloldali erők érvényesülését voltaképpen kizárja, nem

tartván azt sem valószínűnek, sem kívánatosnak. Fontos megjegyeznünk, hogy konzervatív optikából nézve nincs különbség kommunizmus és szociáldemokrácia között.

b, Kommunista ressentiment. Ez a nézettípus messzemenően helyesli a kommunizmust, elvetve különösen a szociáldemokrata politikai alternatívát. A szociáldemokrácia iránti ellen-szenv erejét mutatja, hogy a jövő kilátásait tekintve inkább elírogadja akár a konzervativizmust, akár a jobboldaliságot, semmint a szociáldemokrata ideológia esetleges érvényesülését.

c, Szociáldemokratizmus. Baloldali menedékhelynek tűnik ez a beállítódás, melyben az erős szociáldemokrata identifikáció heves konzervatívellenességgel és a kommunizmus iránti mérsékeltbb vonzalommal párosul.

3. 3. A SZOCIALIZMUS MINT HÍVÓSZÓ

Utaltunk már arra, hogy az elmúlt évtizedek szóhasználatában a szocializmus jelentésének firtatása azonnali elutasítást váltott ki mindazok köréből, akiknek monolit hatalma a gondolkodás egyenirányításában csúcsosodott ki. Annak arányában, ahogyan ez a hatalomgyakorlás csődbe jutott, a társadalmi élet gyakorlati valóságában felszínre törhetett a szocializmus jelentésének bizonytalansága. Azt kívántuk tisztázni, hogy a szocializmus szó 1989-ben közszájon forgó jelentésváltozatai közül melyek tipizálhatók.

Bár a megkérdozettek szociológiai összetételének különbözősége óvatosságra int, mint tendenciát figyelemre méltónak tartjuk, hogy az 1989- januári próbavizsgálatban a szocializmussal kapcsolatban még képesek voltunk pozitív jelentéstartalmak kimutatására. Sőt, a szocialista gondolatkörön belül jól el tudtuk különíteni a *fundamentalizmust*, a *reformpártiságot*, és az *önigazgató szocializmust*. Ezzel szemben a tavaszi és a nyári szakaszban már csak egy vonulatot voltunk képesek azonosítani, és *a szocializmus helyeslése minden változatban eltűnt*.

Egyedüli álláspontként *a létező szocializmus cáfolata* maradt kimutatható, mely a szocializmusra vonatkozó dogmákat összességében veti el: „az erőviszonyok a szocializmus rovására változtak a világban”, „1956-ban forradalom volt Magyarországon”, „a termelési eszközök reprivatizálása és a piacgazdaság megteremtése elengedhetetlen”, „a szocializmus utópia”, „jelenleg szó sincs ellenforradalmi veszélyről”, „a szocializmus vívmányai csupán jól hangzó frázisok”, s ezzel szemben „a kapitalizmus előnyei meghaladják a lehetséges hátrányokat”.

A szocializmusra érvényesnek tartott ismérvek kapcsán kapott *fundamentalista* (szocialista konzervatív) álláspont kizorulásáról tanúskodnak az eredmények, és a létező szocializmussal szorosan összefüggeni látszó, korábban kanonizált és támadhatatlannak vélt dogmák egyértelműen háttérbe szorultak. Megreformált, liberalizált változataik pedig eklektikus alakzatokban élnek tovább. A szemantikai ítéletek három nézet típusban különültek el.

a, Liberális antifundamentalista Tulajdonképpen nehéz megítélni, hogy e nézetben egyáltalán megtalálható-e még a hagyományos értelemben vett szocialista gondolat, mivel olyan alapvető dogmák elutasítását látjuk itt viszont, mint a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a társadalmi egyenlőség és a kizsákmányolás-mentesség, a munka szerinti elosztás eszméje. Ezzel szemben a parlamentális demokrácia, az öngazgató társadalmi közösségek hangsúlyozása kap maximális értéket.

b, Kádárista Különös ellentmondása ennek a nézetnek, hogy a társadalmi öngazgatást és az egyén vagyoni biztonságának igényét az egyéni szabadság korlátozásával és a társadalmi tulajdon helyesléssel kapcsolja össze.

c, Kispolgári létbiztonság Az általános létbiztonság vezető érték ebben a beállítódásban, melynek biztosítékaként a munka által szerzett jövedelem és az egyéni vagyon biztonsága szerepel. A klasszikus ideológiai legitimációs szempontok közül az öngazgatás és az egyenlőség leértékelődése.

Az eddigiek során témánként külön-külön tárgyaltuk a különböző attitűdöket, most pedig együttjárásaikat elemezzük. A gazdasági attitűdök korrelációs adataiból kiderül, hogy csak a *kertmagyarország* nézet típus jár együtt valamelyest a reprivatizálás helyeslésével.

11. táblázat

A gazdasági beállítódások korrelációi

	Kertmagyarország	Tűzoltó
Piac-reprivatizáció párti és tervellenes	0.3793	0.0066

A politikai liberalizmus és az ideologikus szocializmus-ellenesség egyáltalán nem meglepő módon szoros együttjárást mutat (0.683).

12. táblázat

Gazdasági, politikai és ideológiai beállítódások korrelációi

	Piac-reprivatizáció párti és tervellenes	Kert- magyarország	Tűzoltó
Politikai liberalizmus	0.505	0.600	0.000
Szocializmus cáfolat	0.574	0.591	0.000

Általánosságban a gazdaság megítélése alapvetően politikai kérdésként jelentkezik s kevésbé mint önállóan kezelendő létszféra. Ennyiben feltételezhető, hogy ez az eszmerendszer a korábbi gazdasági reformtörekvésekből alapvetően azokkal az elemekkel azonosítja magát, amelyek elsősorban a politikai rendszerváltással – vagy inkább a rendszer elhalásával – függenek össze, s kevésbé rendelkezik átfogó megítéléssel egy szélesen értelmezett gazdasági reform tekintetében. Így nagyon kérdéses a folytonosság feltételezése a mai politikai és ideológiai antiszocializmus, illetve a korábbi gazdasági reformgondolat között. Az ideológiai-politikai beállítódások és a gazdasági elképzelések közötti gyenge (bár létező) kapcsolatot illusztr-

rálja, hogy a reprivatizáció sürgetése (tervelenesség, piac- és reprivatizáció-elfogadás), valamint a *konzervativizmusként* jellemzett nyugat-európai orientáció korrelációja csak mérsékelt (0.2623).

13. táblázat

Nyugat-európai ideológiai vonatkozások és a politikai-ideológiai beállítódások korrelációi

	Politikai liberalizmus	A szocializmus cáfolata
Konzervatív	.391	.431
Kommunista ressentiment	-.433	-.429
Szociáldemokrata	-.149	-.248

A 13. táblázat a liberalizmus és az ideologikus szocializmus-ellenesség közös hajlandóságain túl figyelemre méltó intenzitásbeli különbségeket mutat. A liberális attitűd együttjárása a nyugat-európai konzervativizmus pozitív és a szociáldemokrata mozgalom negatív megítélésével (főleg az utóbbi esetében) kevésbé erőteljes, mint ugyanezeknek a tendenciáknak a jelentkezése akkor, ha a kiindulópont a szocializmus elutasítása. Ez arra utal, hogy a szocializmus cáfolata erős indulati töltésénél és gondolati megmunkálatlanságánál fogva zártabb, türelmetlenebb a liberális beállítódáshoz képest.

Az ortodox szocialista országok elutasítása magától értetődően következik a politikai liberalizmus, az ideologikus antiszocializmus és a konzervativizmus platformjáról (lásd 14. táblázat). Az viszont már nem magától érthető, hogy e perspektívából a jóléti szociális társadalom értékei sem fogadhatók el. Ennek az lehet az oka, hogy amennyiben az ideológiai-politikai nézetek (kiindulópontjuktól függetlenül) a szocializmustól való elhatárolódás jegyében szerveződnek, kihull belőlük a hit, hogy szocialista ideológiai keretben a liberális értékek valóban érvényesülhetnének, és a gyanakvás kiterjed a szociáldemokráciára is. Ezt a tendenciát korábban már tapasztaltuk és leírtuk, most azonban mintegy működés közben értük tetten.

14. táblázat

A „szocializmus” politikai-ideológiai összefüggése

	Kertmagyarország	Tűzoltó
Piac-reprivatizáció párti és tervellenes	0.3793	0.0066

A politikai liberalizmus és az ideologikus szocializmus-ellenesség egyáltalán nem meglepő módon szoros együttjárást mutat (0.683).

12. táblázat

Gazdasági, politikai és ideológiai beállítódások korrelációi

	Piac-reprivatizáció párti és tervellenes	Kert- magyarország	Tűzoltó
Politikai liberalizmus	0.505	0.600	0.000
Szocializmus cáfolat	0.574	0.591	0.000

Dogmatikailag zárt kört képez a nyugat-európai kommunista mozgalom pozitív, optimista megítélése, valamint az ortodox szocialista országok elfogadása. E kapcsolat azonban különösképpen nem hajlamosít egyetlen szocializmus definíció elfogadására sem (lásd *14. táblázat*), ami arra utal, hogy az 1980-as évek végén még létező szocialista országoknak már csak a neve hordozta az azonosulás lehetőségét. A normatív értelemben használt szó felkelthette a szocializmusba vetett vak reményt, de konkrét, fogalmilag megragadható jelentések tekintetében a szó végzetesen kiürült.

Az etatista-adminisztratív társadalomirányítási modell szocialista minősítését még a szocializmusba vetett hit egyébként gondolatilag kiürült váltója sem fedezi. A motiváció a hatalom biztosítására, a túlélésre szűkül, ami a szocializmus reformjaként tűnhet fel.

Végülis elmondhatjuk, hogy az eddigiek során részletesen elemzett tematikus latens attitűdök alapján markáns irányokat csak a szocializmustól való elhatárolódás jegyében tapasztaltunk, s ezek a liberalizmus és a konzervativizmus felé ágaztak

el. A tematikus attitűdöket együttesen kezelve az első kibontakozó *kardinális nézetet* (lásd *15.táblázai*) várható módon az a liberális-konzervatív eszmeiség hatja át, melynek uralkodó tendenciái a korábban elemzett áramlatokkal tökéletesen megegyeznek. E mellett – jóval gyengébben ugyan – egy olyan *kardinális nézet* is előbukkant, mely a baloldali politikai értékek és az ezen értékek jegyében szervezett szocialista társadalmi gyakorlat reformja iránti érzékenységet tükrözi. Az intranzigens, ortodox szocialista vonzalom ugyan nem jellemzi ezt a nézetet, de a Janus-arcú reformelkötelezettség feltétlenül részét képezi.

15. táblázat

Kardinális nézetek

	Liberális	Reformszocialista
<i>Gazdaság</i>		
Piac párti-tervellenes	.61160	.13435
Agrárius	.65891	-.12418
Tűzoltó	.00363	.21714
<i>Politika</i>		
Liberális	.82261	-.07813
Etatista-adminisztratív	.01542	.57223
Álliberális	.08524	.03357
Antiliberalis	.08252	-.01700
<i>Igazi szocializmus</i>		
Ortodox szocialista országok	-.59176	-.10301
Jóléti országok	.03259	.06001
Reformszocialista országok	.10207	.47121
<i>Ideológia</i>		
A szocializmus cáfolata	.87978	-.16408
<i>Nyugat-európai pártvonatkoztatás</i>		
Konzervatív	.51057	-.07108
Kommunista-antiszociáldemokrata	-.38106	.06776
Szociáldemokrata	-.25259	.16912
<i>Szocializmus, mint hívószó</i>		
Fundamentalizmus ellenes-liberális	.22920	.08310
Kádárista	.02395	.13330
Kispolgári szocialista	-.07708	.02045

3.4. SZOCIÁLPOLITIKA

A szociálpolitikai kérdések kívánatos kezelésének módjai többé-kevésbé logikusan következnek az alapvető ideológiai-politikai álláspontokból. Az elmúlt négy évtized társadalmi folyamatainak egyik nagy paradoxona, hogy a szocialista ideológia értékeivel igazolt központosított társadalmi újraelosztás gyakorlata éppen a humán szférában (egészségügy, iskola, nyugdíj, létbiztonság, lakáskörülmények stb.) volt képtelen elemi szociálpolitikai feladatok megoldására. Az újraelosztás kirívó egyenlőtlenségekre és a szociálpolitikai intézmények súlyos működési zavaraira vezetett. (Férge [1979]; Szelényi [1983]) Most, amikor a redisztribúció mint a társadalmi újratermelés teljes és alternatívákat nem tűrő módja történelmileg látványosan megingott, érdekes kérdés annak vizsgálata, hogy a szociálpolitikai kérdésekben – ahol a redisztribúciónak kiiktathatatlan szerepe lenne, amit a nyugat-európai jóléti országok gyakorlata világosan mutat – a szocialista alternatíváknak van-e vonzereje. (Manchin-Szelényi [1986]) Ezért néhány kérdés erejéig megpróbáltuk feltérképezni az e körben fellelhető különböző attitűdöket. Eredményeink alapján úgy tűnik, hogy nincs alternatívája a kompetitív szociálpolitikai megoldásoknak, amit a vélemény típusok közötti halvány választóvonalak jeleznek:

a) *Anticentralista-kompetitív* A szociálpolitikai feladatok (nyugdíjbiztosítás, egészségügyi ellátás) megoldása e nézőpont szerint egymással versengő, független társadalombiztosítási pénztárakon keresztül maguknak az érintetteknek a dolga.

b) *Centralista-karitatív* Az államilag szervezett szociálpolitikai intézmények kiemelt szociálpolitikai szerepe e felfogás szerint nélkülözhetetlen, amikor is a szükségszerűen jelentkező diszfunkciók kivédésére karitatív szervezetek szolgálnak.

c) *Szociálliberális* A szociálpolitikai feladatok megoldása e nézet szerint a családtól várható, melyet vállalt szociálpolitikai terheivel arányosan kell adóztatni.

A háromféle szociálpolitikai beállítódás közül láthatóan a harmadik mutat markáns *negatív* korrelációt (lásd 16.táblázat) a liberális, az antiszocialista és konzervatív politikai-ideológiai attitűdökkel (és pszichológiailag elvárható módon pozitív együttjárást mutat a kommunista politikai és ideológiai preferenciákkal). Ez azért érdekes, mert nyíltan ez az attitűd sem vállalja fel a redisztributív szociálpolitikát, és „szocialista” tartalma a családi önségitésre redukálódik.

16. táblázat

Szociálpolitikai attitűdök politikai-ideológiai kontextusa

	Liberális	A szocializmus cáfolata	Egészista-adminisztratív	Álliberális	Anúli-bertális	Konzervatív	Kommunista	Szociáldemokráta
Liberális szociálpolitika	.0050	.0052	-.0198	.0274	-.0160	-.0258	-.1136	.0044
Kompetitív biztosítás	.3354	.3552	.0249	.1069	.0097	.2593	-.1132	-.0715
Állami-karitatív	-.1757	-.2249	-.0620	-.1420	.0275	-.0755	.2091	.0865

3. 5. NEMZETI IDENTITÁS

A szocializmus mint eszme megszületésétől fogva egyetemes érvénnyel lépett az ideológiai színtérre. Programjaként vallotta a nemzetköziséget, miközben kíméletlen kritikával illette a nemzeti ideológiákat. E szerint a dolgozó osztályok a hamis nemzeti konszenzus bűvöletében érzéketlenné válnak igazi érdekeikkel szemben. A szocialista tanítás az osztály nélküli, egyenlőségen alapuló, az ember mindenoldalú fejlődését előmozdító társadalom felépítésére mozgósítja híveit, kiknek nemzeti-etnikai hovatartozása a szocialista értékek elsőbbsége következtében szükségképpen háttérbe kell szoruljon. A

Szovjetunióban és Kelet-Európában létrejött szocialista társadalmak története mintha azt tanúsítaná, hogy amint fokozódott a bomlás és elszaporodtak a válságtünetek, úgy erősödött fel a hivatalosan vallott internacionalista ideológiának ellentmondó nemzeti reneszánsz. Ezek a nacionalista mozgalmak azonban éppen ellenzéki indíttatásukkal jellemezhetők. Így azokkal a – különben sokszor nagyon hasonló – nemzettudati értékekkel és eszmékkel kell megküzdeniük, melyek az internacionalista elvek mellett korábban a fennálló hatalom legitimitációját közvetlenül is szolgálták, s melyek nacionalista jelleget adtak a „létező szocializmus” kísérletének.

E fejleményt túlzás nélkül a magát szocialistának nevező történelmi gyakorlat másik nagy paradoxonának tarthatjuk. Ez indokolja, hogy kérdőívünkbe a nemzeti identitás témaköre is bekerült. Míg az eddig tárgyalt attitűdök esetében kevés számú, jól elkülöníthető és összességében a főkomponensanalízisekbe bevont változók szórását nagy arányban magyarázó faktorokat találtunk, addig a nemzeti-kulturális attitűdök esetében nagyszámú, diffúz és ráadásul a szórást összességében is alacsony arányban magyarázó faktorokra bukkantunk.

A magyarság mint érték megítélése alkalmat ad az abszolutizálásra, illetve a bagatellizálásra. A két álláspont természetesen kizárja egymást, és ennek megfelelően alakultak a *nemzet-relevancia* főkomponensei is (*reaktív és józan nacionalizmus*).

A magyar hovatartozást meghatározó szempontok megítélése két jellegzetes típusba különült el: az egyik az állampolgárságot és a származást hangsúlyozza (*államnemzeti-identitás*), a másik pedig az anyanyelvet és a magyarságtudatot (*kultúrnemzeti-identitás*).

A nemzeti tudat morális jellegű összetevői sorában a kivándorlással, az abortusszal és a válással kapcsolatos attitűdöket vizsgáltuk. E beállítódásnak egy engedékeny és egy szigorú mintáját különítettük el (*engedékeny*, megengedi a kivándorlást, az abortuszt, a válást; *szigorú*: ellenzi az abortuszt stb.), és külön faktoron mértük a halálbüntetés eltörlésére vonatkozó nézetsoportot (*halállelenez*).

A nemzeti identitással kapcsolatba hozható negyedik nézet-csoportban találjuk a következő változókat.

- *Szalonképes nacionalizmus*-, „a Román-Magyar Barátsági Szerződés azonnali felmondása”, „a koronás nemzeti címer visszaállítása”, „a nemzeti hagyományok őrzése”, „Magyarország csatlakozása a létrejövő egységes Nyugat-Európához”. Az utóbbi nézet előfordulása esetleg meglepetést kelthet. Értelmezésünk szerint itt mégisincs ellentmondás, mivel amikor ez a beállítódás a magyar nemzeti identitás védelmét a nyugat-európai csatlakozással köti egybe, akkor voltaképpen a kelet-európai elhatárolódáson van a hangsúly.

- *Nyugatos nacionalizmus*: ebben a főkomponensben jelentkezik legerőteljesebben a Nyugat-Európához való tartozás nézete és itt találjuk a nemzeti hagyományokkal kapcsolatos radikális álláspontot („A magyar kultúra fejlődése elsősorban azoktól az alkotásoktól várható, amelyek mernek szakítani a nemzeti hagyományokkal”)

Az egyes nézettípusok közötti rendkívül alacsony korrelációs értékek (*függelék A/11. táblázat*) azt mutatják, hogy a nemzeti témájú kérdésekre adott válaszok alapján kirajzolódó attitűdök nem rendeződnek össze, mivel láthatóan egymástól függetlenek. A *kardinális nézetek* vizsgálatának szintjén, amikor a nemzeti attitűdöket az összes többi politikai-ideológiai attitűd közé bevonva együttesen elemeztük, a már ismert két kardinális nézet mellett újabb kardinális nézetek is megjelentek (lásd *17. táblázat*).

A nemzeti téma bevonása a már ismert képen annyiban módosít, hogy kirajzolódik a liberalizmus (*LIB*) affinitása az államnemzeti identitáshoz, melybe a szalonképes nacionalizmus felhangjai is belevegyülnek (a halálbüntetés-ellenesség a liberális alapbeállítottságból következik).

A reformirányult baloldaliságra (*REF-SZOC*) inkább a nemzeti érzést kétségbevonó, provokációkat elutasító, defenzív nemzeti attitűd jellemző. Míg az általában vett tolerancia érték igen magas, addig a halálbüntetés ellenzése a liberálishoz képest jóval gyengébb, ami arra utal, hogy a szocialisták tolerancia-felfogása inkább morális, semmint jogi töltetű.

17. táblázat

Kardinális nézetek (nemzeti attitűdökkel)

	LIB	REF SZOC	NEMZ FÜGG	FUND	SZOC DEM	NEMZ
Államnemzeti identitás	.30	.28	.16	.30	.12	-.26
Kultúrnemzeti identitás	-.20	-.10	.49	.00	.19	.22
Reaktív nacionalizmus	.08	.36	.30	-.13	-.26	-.50
Józan nacionalizmus	.17	.25	-.32	.48	-.28	.05
Szalonképes nacionalizmus	.71	-.21	.23	-.12	.07	-.11
Nyugat-orientált	.19	-.02	-.24	.17	.27	.18
Tolerancia	.17	.61	.08	.22	-.10	.00
Halálbüntetés-ellenes	.42	.29	-.18	.24	.17	.02
Engedékeny (abortusz)	.20	.13	-.18	-.41	-.33	.00
Szigorú (abortusz)	.26	-.02	.14	-.05	.00	.12
Piacpárti-tervellenes	.67	.08	-.04	-.21	.06	.08
Liberális	.85	.01	.07	-.07	-.01	-.11
Etatista-adminisztratív	-.00	.67	.11	-.22	.01	.13
Álliberális	.16	.10	-.42	.07	.07	.22
Antiliberalis	.12	-.02	.36	.27	-.14	.31
Kertmagyarország	.73	-.14	.19	-.01	-.02	-.00
Tűzoltó	.01	.38	.41	-.01	-.10	.29
Ortodox szocialista	-.65	-.08	-.00	-.02	.07	-.13
Jóléti	.05	.03	.22	-.24	.46	.19
Reformszocialista	-.13	.53	-.08	.26	-.06	-.09
Konzervatív	.50	-.13	.06	.03	-.05	.32
Kommunista	-.55	.10	.12	.23	-.07	.22
Szociáldemokrata	-.23	.25	-.08	-.36	.36	-.07
Fundamentalizmus ellenes	.35	.22	-.27	.11	.41	-.14
Kádárista	.01	.01	-.33	-.29	-.15	.28
Kispolgári szocialista	-.12	-.08	.11	.18	.27	-.15
A szocializmus cáfolata	.87	-.17	-.02	-.01	-.05	.03
Liberális szociálpolitika	-.02	-.15	-.08	-.27	-.20	.02

A harmadik kimutatott faktor (*NEMZ.FÜGG*) a nemzeti azonosulás konzervatív, tekintélyelvű és dogmatikus mintáját valószínűsíti. Sajátos magyar nemzeti arculat híve, melyet óv a Nyugat-Európához való közelítéstől. Vonzódik a társadalmi gyakorlat dezideologizált, pragmatikus mozzanataihoz, ugyanakkor gazdaságpolitikai programja nincs.

A fundamentalista (*FUND*) faktor az ortodox kommunista iránnyal mutat legnagyobb rokonságot. Javarást a fő ideológiai ellenfélnek tekintett reformszocialista és szociáldemokrata

nézetek elutasításából áll. Erőteljesen helyteleníti a reprivatizáció gondolatát.

A szociáldemokrata (*SZOCDFM*) faktor az államszocialista társadalmi gyakorlatot tagadja, a szociáldemokrata eszmények talaján a jóléti állam mellett áll, a liberális szociálpolitikát elveti, a nemzeti ideológiához negatívan viszonyul.

A nemzetinek (*NEMZ*) nevezett faktoron magas értékkel látjuk viszont a reaktív nacionalizmus elutasítását, ugyanakkor a liberális tendenciák hiánya, a konzervatív szimpátia, a kispolgári szocializmus (kádárizmus) és a „tűzoltás” helyeslése autoriter vonásokat sejtet.

Az ideológiai-politikai tudás globális és témák szerinti vizsgálatának eredményei a bevezetőben megfogalmazott hipotézis szerint elképzelt „gondolkozási receptek” létét valószínűsítik. Egyedül a nemzeti ideológia kérdéseiben tapasztalható lényeges eltérés, ugyanis a várakozásainktól eltérően *nem rajzolódott ki markánsan a nemzeti demokrata profil.*

KÖVETKEZETESSÉG ÉS KÖVETKEZETLENSÉG

A társadalmilag konstruált valóságban való eligazodást és racionális cselekvést elősegítő tudás kulcselemei az értékek, meggyőzések, hitek, tanítások, nézetek és attitűdök. (Converse [1964]) E tudásalakzatok háromféle vonatkozásban befolyásolják a cselekvő és környezete viszonyát. Az értékek, hitek és meggyőzések szintjén olyan érzelmi mélyáramok épülnek be a személybe, mely révén a legkülönbözőbb társadalmi jelenségek (politika, gazdaság, kultúra, mindennapi élet) kapcsán különböző intenzitású érzelmei keletkezhetnek: lelkesedhet, felháborodhat, szenvedélyesen helyeselhet vagy profétai haraggal tiltakozhat. Az érzelmi elem következőképpen a szeretet-gyűlölet kontinuumán mentén változhat. Speciális eset – *ambivalencia* –, amikor egyazon tárgy tekintetében egyszerre mindkét érzélem eltölti a személyt. A voltaképpen tudás kritériumai a személy által elfogadott gondolati tartalmak, tanítások, a belőlük következő tételek, nézetek, melyek ellentmondásmentes és logikus illeszkedése az értékekkel történő azonosuláson alapszik. A racionális társadalmi cselekvés az affektív és kognitív síkok összhangja esetén valószínű.

Az empirikus tudásszociológiai vizsgálatok kiiktathatatlan fogas kérdése, hogy az affektív, kognitív és cselekvési összetevők összhangja empirikus eszközökkel miként ragadható meg. Elvileg az azonos mintán végzett többszöri adatfelvétel,

□

illetve az azonos kérdésfeltevésre irányuló egyidejűleg alkalmazott sokféle módszer adhat lehetőséget arra, hogy a vizsgált tudásalakzatok *perzisztenciája* (kitartása, ellenálló képessége) és *konzisztenciája* mérése révén az összetevő elemek ellentmondásmentes illeszkedésére nézve következtetéseket lehessen levonni. Időben minél változékonyabb, illetve az azonos szempontra irányuló, de különböző vizsgálati módszerekkel szemben ellenállóképtelenebb (azaz minél kevésbé perzisztens) tudásalakzatokat találunk, annál inkább gyanakodhatunk következtelenségre, affektív és kognitív beágyazatlanságra. Ezek a nézetelemek a cselekvés várható kimenetelének előjelzésében is bizonytalanságra intenek.

A mi vizsgálatunkban az alkalmazott módszer eleve lehetetlenné tette a cselekvési előrejelzések figyelembevételét. Ugyancsak le kellett mondanunk a perzisztencia-vizsgálatról. (Bár e szempontot a próbakérdezés és kérdezés időbeli elhúzódása miatt néhol figyelembe vehettük, nem feledve azonban, hogy a megkérdezettek mindig mások voltak.) Egyedüli lehetőségként a kognitív mező konzisztenciájának mérése maradt.

Amennyiben a kognitív elemek ambivalens érzelmek talaján szerveződnek, az inkonzisztencia lélektanilag szabályszerű következmény. Az általunk vizsgált ideológiai-politikai tudásszféráról többnyire nem feltételezhető, hogy az esetleges inkonzisztenciák az ambivalencia forrásából fakadnak. Talán a halálbüntetésre vonatkozó kérdés kivételével kérdőívünk sehol nem hatolt el olyan lélektani mélységekbe, ahonnan ambivalenciák törhetnek fel.

Következésképpen ha várhatóan inkonzisztenciákra, azaz logikailag egymásnak ellentmondó ideológiai-politikai nézetelek egyidejű elfogadására vagy elutasítására bukkanunk, a magyarázó okokat a személyen kívüli társadalmi feltételekre kell visszavezessük. Itt megint elméleti előfeltevéstről van szó, melynek kauzális hatásait közvetlenül nem vizsgáljuk.

A létező szocializmus politikai működésmódját rekonstruálva korábbi vizsgálatok alapján azonban tudhatjuk, hogy a nyilván-

nos társadalmi kommunikációban az uralkodó ideológiai paradigma hivatalossága miatt nemcsak az ellenvélemények hangoztatása, hanem még a hallgatás is kockázatokkal járt. Leszámítva a hivatalosnak számító nézetek elkötelezett híveit, a társadalom egyéb tagjai számára a *konformitás* mutatkozott egyedül járható útnak. Ez óhatatlanul inkonzisztenciák forrásává vált, még azok esetében is, akik a hivatalos nézetek mögé bújva ellentétes nézeteiket leplezték. Hosszú távon ugyanis az efféle „kettős könyvelés” megzavarja a titkolni kénytelen nézetekhez való belső viszonyt is. A többség esetében azonban igazi ideológiai-politikai bizonytalanságról, értékvákuumról és az ebből fakadó, szinte természetesnek mondható kognitív inkonzisztencia-hajlamról beszélhetünk, melyet a közvéleménykutatási eredmények paradoxonjai számos esetben jól jeleztek. (Szabó [1989] *Angelusz Róbert* szerint a bizonytalan és inkonzisztens vélemények elszaporodása „megnöveli a közvéleményen belüli véleményáramlatok lehetséges ingadozásait, és azt is előidézheti, hogy a meghatározó feltételeknek már viszonylagosan csekély módosulása esetén is hirtelen változások, előre nem látható fordulatok következzenek be a közvélemény formálódásában”. (Angelusz [1989] 10. o.)

Az 1980-as évtized vége Magyarországon és Kelet-Európában „a meghatározó feltételeknek” távolról sem „csekély módosulását” hozták magukkal, s ennek következtében „az előre nem látható fordulatok” nemcsak a közvélemény formálódására, hanem a szocialista társadalmak mélyreható átalakulására is vezettek. A hivatalos ideológiai tanítás látványos veresége nyomán a korábban lappangásra kényszerített politikai-ideológiai tanítások szabadon beáramoltak a nyilvános társadalmi kommunikáció fórumaira, ahol azonban ahelyett, hogy elszánt hívekre és ellenzőkre, jól tagolt gazdasági-politikai-ideológiai csoportokra találtak volna, megzavart, bizonytalanságaikban magukra hagyott, a konformitás támaszait elvesztett, inkonzisztenciákkal küszködő emberek tömegeivel találkoztak. Ez a körülmény indokolja,

hogy vizsgálatunk eredményeinek elemzése során kiemelt fontosságot tulajdonítsunk az inkonzisztencia kérdésének.

Inkonzisztencia alatt a továbbiakban azt értjük, hogy egy-egy attitűd, nézetminta, illetve ideológiai irányultság kognitív elemei logikailag nem illeszkednek össze. Már az ideológiai-politikai horizont felrajzolásakor látható volt (a politikai liberalizmus; a nemzeti identitás; tolerancia és humanizmus), hogy a fenti horizonthoz nem illeszkedő válaszok aránya igen magas (73,4%).

A tematizált feldolgozások kapcsán kapott nézetminták esetében a nem illeszkedő válaszok aránya szükségképpen csökkent, azonban a megmagyarázatlan variancia minden egyes esetben éppen elég magas maradt ahhoz (lásd *függelék A/12. táblázat*), hogy az egyes témákban érvényesülő beállítódások esetében is jelentős mérvű inkonzisztenciára gyanakodhassunk. Ennek elemzése és értelmezése elől nem térhetünk ki.

Az inkonzisztenciák részletezőbb mérése során az egyes témákra vonatkozó ellentétes irányú állításokra adott válaszokból indultunk ki. Akkor beszélünk inkonzisztenciáról, ha a válaszadó egyszerre fogad el vagy utasít el egymásnak ellentmondó állításokat. A sok kínálkozó példa közül megemlítjük a halálbüntetés helyeslését, illetve elutasítását tartalmazó állításokat. Az a válaszadó járt el konzisztensen, aki ha az egyiket elfogadta, nem fogadta el a másikat, és inkonzisztencia volt jellemző rá, ha egyszerre egyetértett, illetve egyszerre nem értett egyet a két állítással. Hasonló elv alapján az összes olyan állításra adott választ bevontuk az inkonzisztencia elemzési körébe, ahol az egyetértés és elutasítás logikailag összefüggött egymással. Míg ez a módszer tökéletesen alkalmas az inkonzisztenciák mérésére, a szükségképpen fennmaradó konzisztenciák esetében annak kimutatására már nincs mód, hogy *pro* vagy *kontra* irányban vannak-e jelen.

Eredményeink azt mutatták, hogy a politikai tételekkel kapcsolatos állásfoglalásokban találtuk a legnagyobb mérvű inkonzisztenciát. Ezt követte a szocializmus szó jelentés-

tartalmával kapcsolatosan kimutatott nézetminta. Alacsony mérvű inkonzisztenciát váltott ki a reprivatizálás, az agrárpolitika, a tolerancia és a nemzettel kapcsolatos értéktudat. (Hozzá kell tennünk, hogy az utóbbi négy területen talált inkonzisztencia alacsony mértékébe feltehetően az a körülmény is belejátszott, hogy az elemzésbe bevont állítások száma ezekben az esetekben alacsony volt, miáltal az inkonzisztencia valószínűsége csökkent. Mindazonáltal helytelen volna az inkonzisztenciát pusztán az elemzés alapját képező állítások számának függvényében értelmezni, hiszen ha valaki ténylegesen elkötelezett híve valamely ideológiai-politikai tételnek, akkor inkonzisztens reagálás nemigen várható tőle, függetlenül attól, hogy hány állítással kapcsolatosan foglal állást.)

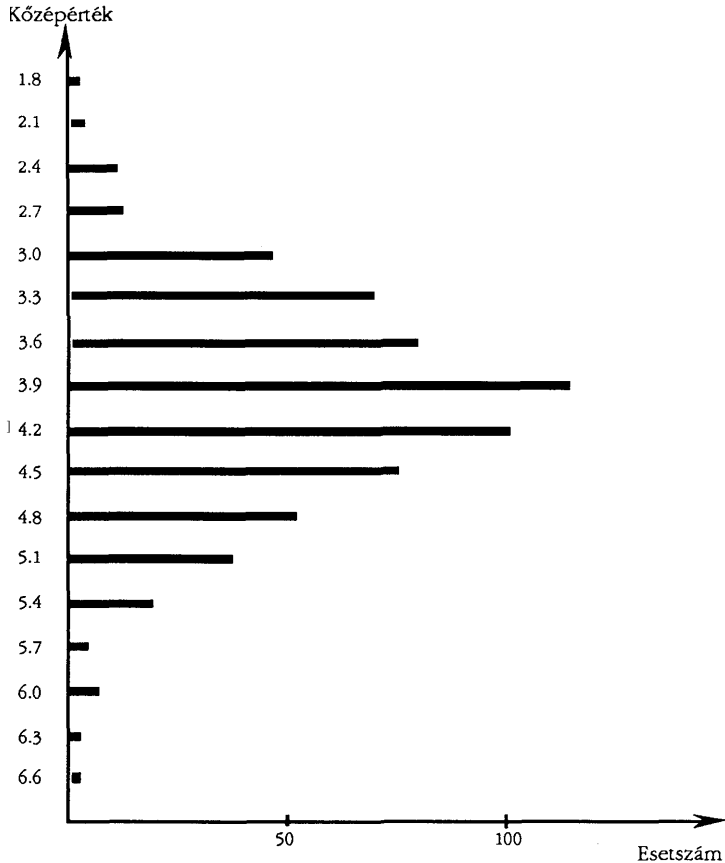
Minden egyes attitűdváltozást megvizsgáltuk, hogy a mért inkonzisztencia egyes értékei mentén miként oszlik meg a minta. A 2. és 3. grafikonokon jól látszik, hogy a véletlenszerűen várhatóhoz képest minden egyes témában a többség több-kevesebb mértékben inkonzisztenciával jellemezhető.

A politikai és a szocializmus ideologikus képére vonatkozó attitűdök közönsége egyaránt nagyfokú inkonzisztenciával jellemezhető. Mindkét esetben általános tendencia, hogy viszonylag kevés teljesen konzisztens, illetve teljesen inkonzisztens beállítódása válaszadót találunk. A különbség abban van, hogy a politikai témák nagyobb tömegű inkonzisztenciát szabadítottak fel, lényegében ugyanannyi válaszadónál, szemben a szocializmus definiálójával, akik a jelentésben jóllehet szintén ingadoztak, de az ingadozás eredményeképp keletkező logikai következetlenségek tömege kisebb volt.

A halálbüntetéssel kapcsolatos kérdésre a válaszadók több mint fele ellentmondásmentesen reagált. Tekintve, hogy csak két kérdés mérte ezt az attitűdöt, a maradék inkonzisztencia is sokallható, mivel talán ez az egyetlen probléma kérdőívünkben, ahol az inkonzisztencia esetleg a személyiség eredendően ambivalens meggyőződésében gyökerezik.

A magyarság mint érték megítélésében a válaszadók többsége (kétharmada) inkonzisztens volt. Keresztábrák segít-

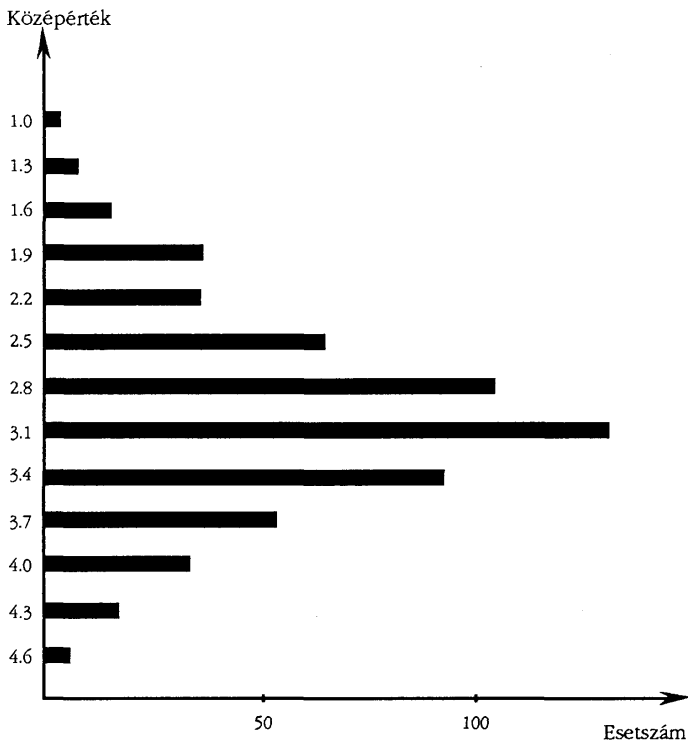
2. grafikon
A politikai attitűdök inkonzisztenciája

ségével kitént, hogy a konzisztens kisebbségben legnagyobb arányban a „nemzetközpontú értéktudat” (Szilágyi Ákos kifejezése) hívei fordulnak elő (91%), míg a fordított irányban konzisztensek, az „értékközpontú nemzettudat” hívei csupán 9%-os arányt érnek el.

3. grafikon

A szocializmus jelentésének inkonzisztenciája

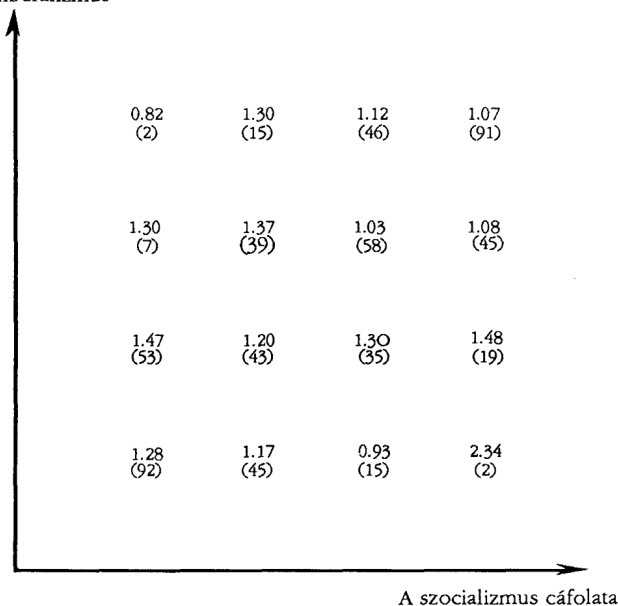

A reprivatizáció és a mezőgazdaság farmerizálása egyaránt nagymértékű konzisztens reagálást váltott ki. A két struktúra azonban messzemenően eltérő viszonyokat takar. Az agrárpolitikai attitűd konzisztenciája erőteljesebb, mint a reprivatizációé. Utóbbi esetben azt találtuk, hogy akik a terv-piac dilemmában konzisztensen a piac mellett foglaltak állást, jóval kevésbé határozottan voltak hajlamosak elfogadni a reprivatizáció gondolatát, mint amennyire tették ezt a konzisztens

4. grafikon

A reprivatizációs attitűd inkonzisztenciája a politikai liberalizmus és a szocializmus cáfolata függvényében

Politikai liberalizmus

tervpártiak, elszántan elutasítva a reprivatizációt. A piacellenes-ségre, mint attitűdre, inkább jellemző tehát az ideológiai konzisztencia, szemben a piacpártisággal. A piacellenes válaszadók aránya azonban nem túl jelentős.

Az ideológiai-politikai tudás egyes témáiban tapasztalt inkonzisztencia-értékek egymástól függetlenül jelentkeznek. Az együttjárás feltűnő hiánya arra utal – melynek jeleit már korábban is tapasztalhattuk –, hogy a felmért ideológiai-politikai tudás egyes területei egymástól elszigetelt konzisztens alakzatokba szerveződnek. Nincs olyan ideológiai-politikai

rendezőelv, amely a politikai, a gazdasági, az ideológiai és nemzeti tudatot egységesen áthatná. Általános tendenciaként leszögezhetjük, hogy hiába vall valaki (akár a liberális, akár a szocialista tanítás szerint) szilárd elveket a politikai ideológiai tudás egyik területén, ebből nem következik, hogy bármelyik másik területen hasonló elvi szilárdságot mutatna.

A sok kínálkozó példa közül egyet mutatunk be, mely képletszerű tisztasággal szemlélteti a már megfogalmazott általános kijelentést (lásd *4. grafikon*). A reprivatizációs attitűdnek vízvázalósnak kellene lenni a szocializmus ideológiai hívei és ellenfelei között, ám a grafikon azt mutatja, hogy ha valaki politikailag liberális és ezzel egyidejűleg a szocializmust is ellenzi, nem feltétlenül helyesli az attitűdből egyébként logikailag következő reprivatizációs gondolatot, melynek lényege az államszocialista, tulajdonos nélküli gazdasági viszonyok lebontása és a piacgazdaság megteremtése. Minél nagyobb a *4. grafikonon* látható szám, annál nagyobb az inkonzisztencia. Ezek alapján látható, hogy akik konzisztensek a reprivatizáció elfogadásában, azok egyfelől nagyon kevesen vannak, másfelől a két fő tengely mentén a reprivatizációval ellentétes ideológiai tartalmú nézeteket vallanak.

Témánként vizsgálva az egyes attitűdök konzisztenciahajlandóságát, (*18. táblázat*) azt látjuk, hogy a politikai attitűdökben érvényesülő liberalizmus növeli a különböző kognitív elemek logikai összeillésének mértékét. A konzisztencia szintjének hasonló emelkedése figyelhető meg a liberális ideológia által ihletett gazdasági attitűdök esetében is. Minél inkább háttérbe szorul a liberalizmus, annál inkább erőteljesebb a logikai rendezetlenség. A szocializmus cáfolatára vállalkozó ideológiai beállítódásban fordított tendencia tapasztalható. A szocializmust elutasító attitűd logikailag bizonytalanabb alapokon nyugszik, szemben azoknak az attitűdjével, akik húzódoznak a szocializmus elutasításától. A különbséget feltevésszerűen a következőképp magyarázhatjuk: akik fogékonyak voltak az elmúlt négy évtized ideológiai besulykolására, nyilván nagyobb eséllyel sajátíthatták el a

18. táblázat

Témák, attitűdök, inkonzisztenciák

Témánkénti inkonzisztenciák

Attitűdök	Politikai	Ideológiai	Reprivatizációs	Agrár	Nemzeti	Tolerancia
Liberális		-.2105				
Etatista-adminisztratív		.0227				
Álliberális		.1101				
Antiliberalis		.4878				
A szocializmus cáfolata		.3621				
Piacpárti-tervellenes			-.3766			
Kertmagyarország				.1108		
Tűzoltó				.1735		
Reaktív nacionalizmus					-.2339	
Józan nacionalizmus					.5262	
Tolerancia						-.0623

szocializmus igazolására szolgáló konzisztens érvrendszert, mint azok, akik a legkülönbözőbb ideológiai motivációkból merítve a szocializmust kétségbe vonó nézeteket vallottak. Mint arra már utaltunk e nézetek jóval hátrányosabb helyzetben bukkanhattak fel – ha megjelentek egyáltalán – a politikai szocializáció fórumain. Következésképpen a szocializmust ideológiailag cáfoló konzisztens attitűd kialakításának valószínűsége is kisebb lehetett.

A nemzeti attitűd inkonzisztencia-mutatói visszaigazolják, amit a konzisztencia-adatok alapján már korábban mondtunk. A nemzeti ideológia zárt, a nemzeti öncélúságot valló híveinek ellenzői jóval kevésbé képesek nézeteik logikailag zárt hadrendbe állítására, amit az inkonzisztencia igen magas (0.5262) értéke jól mutat.

A kérdőívre adott válaszadói reagálások többváltozós

elemzései révén az eddigiek során megpróbáltuk jellemezni az ideológiai-politikai tudás általános jegyeit. A felkínált válaszalternatívákban rejtőző ideológiai-politikai sémák nem eredményeztek egységesen kirajzolódó, egymástól jól elhatárolódó profilokat. Legfigyelemreméltóbb vonásként a szembenállás, a tagadás, a negativizmus bontakozott ki, ennek azonban állító ellentétei nem szerveződtek egységes ideológiai keretbe. A szembenállás tárgya az elmúlt négy évtized társadalmi gyakorlatát legitimáló szocialista ideológia volt. Az alternatívák keresése a politikai-gazdasági liberalizmus irányába mutatott. Az általános kép részelemei eredményeink szerint többnyire nem álltak össze ideológiailag egységes szemléleti keretbe. Ez a hiány markánsan jellemzi a tagadáson túl kirajzolódó gondolati tartományt.

Az eddig tárgyalt tudati problematikát a következő fejezetekben a „lét kereteibe” ágyazva vizsgáljuk tovább.

IDEOLÓGIAI-POLITIKAI PROFILCSOPORTOK

A válaszokat rendező ideológiai szemléleti keretek töredezettsége felveti a kérdést, hogy vannak-e olyan áthidaló mozzanatok a vizsgált társadalmi tudatformákban, melyek révén – habár időlegesen is – ideológiai egység keletkezhet az egyébként ellentétes előfeltevésekből táplálkozó nézetek hívei között.

Megfogalmazódott bennünk az a hipotézis, hogy talán a nemzeti ideológiából derivált nézetekhez való viszony az, ami szétzilálja az ideológiai-politikai attitűdök kristályosodási pontjait, és voltaképp lehetetlenné teszi a pontos politikai orientálódást.

Az ideológiai-politikai tudati háló bemutatása során mindössze néhány esetben – és csak a célzás erejéig – jeleztük azt, hogy a megkérdezettek miként is oszlanak meg a háló különböző pontjai mentén. A válaszok strukturális rendező elveinek ismeretében vállalkozhatunk arra a feladatra, hogy megismerkedjünk a válaszadókkal is. Ezáltal a válaszadók egyes csoportjait ideológiai-politikai profilok szerint osztályozhatjuk. A többváltozós technikákkal elkülönített tudati változók mentén a válaszadók sokféle csoportba sorolódhatnak. A csoportba sorolódás kimutatására a válaszokat klaszterelemzésnek vetettük alá.

A sokféle kínálkozó lehetőség közül leginkább a négy-csoportos bontás bizonyult értelmezhetőnek. A kapott csoportokról feltételezhetjük, hogy adott esetben akár a profiljaiknak megfelelő pártprogramok „figyelő közönségét”, azaz szavazó-

táborát képezhetik majd. A nemzeti optika hatásainak ellenőrzése érdekében a klaszterelemzéseket egyik esetben a nemzettudat változók nélkül, másik esetben pedig azokkal együtt végeztük el.

A klaszterelemzés az elkülönülő ideológiai-politikai profilszoportok társadalmi beágyazódásának vizsgálatára is lehetőséget ad. Ezáltal első lépésben a kiindulásként megfogalmazott hipotézist tudjuk ellenőrizni, miszerint a társadalmi reprodukció különféle működésmódjaiban elfoglalt pozíció (melyet részint a jövedelemforrás típusával, részint a foglalkozás típusával mértünk) kölcsönhatásban van a preferált politikai-ideológiai nézetrendszerekkel.

A nemzettudati változók nélküli klaszterelemzés során elsőként elkülönülő csoport tagjai az összes elemzésbe bevont attitűd jellegzetesen konzervatív-liberális változatát osztották (*liberálisok*). A második és a harmadik csoport tagjai jellegzetesen baloldali-szocialista nézetek jegyében egységesültek: a *reformszocialisták* a szocializmus reformjában és megreformálhatóságában reménykedve a szociáldemokráciához kötődnek; a *fundamentalisták* az ortodox kommunista tantételek elfogadásában bizonyultak egységesnek. A negyedik megkülönböztethető csoport egyetlen jellemző sajátossága csupán abban állt, hogy tagjai sem a szocialistákhoz, sem a liberálisokhoz nem tartoztak (*csendes többség*).

A két baloldali csoport közti különbséget jól tükrözi, hogy tagjaik szocialistának tartják-e a reform útjára legelőször lépő kelet-európai országokat (Magyarország, Lengyelország, Jugoszlávia), vagy sem (lásd *19. táblázati*).

A reformszocialisták, valamint a fundamentalisták közötti különbségtévesztés jogosultságát támasztja alá a *20. táblázat* is, amelyből kiderül, hogy a reformszocialisták igen magas faktorpontszámot értek el a második kardinális nézetben, amely a baloldali politikai értékek és az ezen értékek jegyében szervezett szocialista társadalmi gyakorlat reformja iránti érzékenységet jelzi. Ezzel szemben az intranzigens, ortodox szocialisták láthatóan nem vonzódnak ehhez a nézethez.

19. táblázat

A kelet-európai reformszocializmus megítélése a különböző nézetcsoportokban

	Átlag	Szórás	Esetszám
Mintaátlag	.0576475	.9456931	539
Reformszocialisták	.3628815	.8891605	113
Fundamentalisták	-1.0936676	1.1808819	55
Liberálisok	.0727873	.8445891	157
Csendes többség	.1812642	.7483467	214
Hiányzó adat			155

20. táblázat

A kardinális nézetek és a politikai-i ideológiai profilsoportok

	Liberális	Reformszocialista	Esetszám
Reformszocialisták	-.9668321	.6180629	128
Fundamentalisták	-1.2269819	-1.1649213	59
Liberálisok	1.1773359	-.3177273	135
Csendes többség	.1476263	.1116912	161
Vizsgált esetek száma			483

A két baloldali csoport beállítódásai közötti különbség lényegét részleteiben érthetjük meg, ha az attitűdjeiket mérő faktorátlagokat összehasonlítjuk (lásd 21. táblázat). Míg a reformszocialisták szilárdan hisznek abban, hogy a szocializmus megreformálható az irányítás állami-kormányzati és önkormányzati formáinak tökéletesítése, valamint a kirívó gazdaságpolitikai hibák felületi elhárítása révén, addig a fundamentalisták a felkínált alternatívák egyikével sem azonosulnak.

Figyelemre méltó a fundamentalisták körében tapasztalt intenzív ellenkezés a halálbüntetés eltörlésével szemben. Az ideológiai dogmatizmussal együttjáró tekintélyelvűség hatását gyaníthatjuk e büntető hajlandóság mögött. (A dogmatizmus persze nemcsak baloldali, hanem jobboldali változataiban is

21. táblázat

A politikai-ideológiai profilsoportok faktorátlagai

	Reformszocialista	Fundamentalista	Liberalis	Csendes többség
Tervellenes-reprivatizációs	-.5840849	-.9977414	.7275391	.1784616
Kertmagyarország	-.7925419	-.6883050	.9914771	.0669261
Tűzoltó	.0956337	-.4135255	-.12266881	.1260274
Szocializmus cáfolat	-.8610026	-.8170404	.1973822	-.0007839
Politikai liberalizmus	-.8391367	-1.0248038	.9095760	.2346413
Állami beavatkozás és önkormányzat	.5935916	-1.0414452	-.2486095	.0520179
Nemzettudat	.2639053	-.2267396	.0300711	-.1550550
Tolerancia	.2892573	-.6635284	.4650551	-.4063710

együttjárhat a megtorlásra sosem rest készenléttel.) (Rokeach—Restle [1980])

A liberális csoport beállítódásai jól illeszkednek az első kardinális nézethez, s ugyancsak a várható magas értékeket mutatják a gazdasági, politikai és ideológiai liberalizmusra utaló faktorok mentén. A csendes többség jellegtelensége a politikai attitűdök esetében csekély mértékben oldódni látszik: a csoport némi vonzalmat mutat a politikai liberalizmus iránt. Ennek viszont ellentmond, hogy a csendes többség körében meglehetősen erőteljes a halálbüntetés helyeslése.

A nemzettudati változók bekapcsolásával azt látjuk, hogy a profilsoportok elkülönülése lényegében ugyanazt a mintát követi, mint az előbbi esetben, amikor is a nemzettudati változókat figyelmen kívül hagytuk. A profilsoportok reprodukciója azonban korántsem mechanikus. A nemzettudati változók hatására a reformérzékeny szocialisták és a viszonylag profil nélküli csendes többség átcsoportosul. A nemzettudati változók kikapcsolása esetén a reformszocialisták erőteljes baloldali kötődése volt kimutatható. A nemzettudati változók bekapcsolása révén e csoport egyik része átkerül az

ortodox szocialistákhoz, másik része a csendes többség táborát gyarapítja. Létszámában ugyanakkor mégsem morzsolódik le, mivel a korábbi csendes többség egyes tagjai a csoporthoz sodródnak.

A nemzettudati változók bekapcsolása a csendes többség eklekticizmusát hozza felszínre. Egyrészt összetételük módosul (soraik reformszocialistákkal töltődnek fel), másrészt létszámuk is megcsappan és kirajzanak a liberálisok, valamint a reformszocialisták csoportjaiba. Pontosítva hipotézisünket azt mondhatjuk, hogy a nemzeti optika elsősorban azok politikai-ideológiai látókörét homályosítja el, akik nem tartozván sem a szilárdan liberálisokhoz, sem az ortodox baloldaliakhoz a legképlékenyebb csoportokhoz, a reformszocialistákhoz, illetve a csendes többséghez tartoznak (lásd *függelék A/12. táblázat*).

A nézetprofilok rokonsága alapján elkülönített csoportok körében tapasztalható ideológiai-gondolkodásbeli következetlenségek képe megerősíti az egyes nézet típusokra jellemző következetlenségekről korábban nyert ismereteink érvényét. Az egyes csoportok eltérő konzisztencia-szinteket mutatnak a különböző témájú attitűdök tekintetében (lásd *22. táblázat*). Az eltérések vizsgálata alapján tovább árnyalhatjuk a nézet-

22. táblázat

Profils csoportok és inkonzisztenciák

	Reformszocialista	Fundamentalista	Liberális	Csendes többség
A szocializmus cáfolata	3.08	2.55	3.15	3.01
Reprivatizáció	1.23	1.38	1.05	1.25
Politikai liberalizmus	3.99	4.24	4.05	3.78
Agrárpolitika	1.35	1.31	1.05	1.46
Halálbüntetés	0.45	0.61	0.42	0.40
Nemzet	0.76	0.61	0.83	0.57

inkonzisztenciákról eddig mondottakat, ugyanis kiderül, hogy az egyes csoportokat nemcsak nézeteik tartalma, hanem nézeteik logikai rendezettsége, illetve rendezetlensége is rokonítja egymással.

Feltűnő a csendes többség körében mutatkozó átlagos szintű konzisztencia, mely alól csupán a gazdasági attitűdök képeznek kivételt. A konzisztencia-szint alakulása – mint azt a tudattartalmak faktorátlagai kapcsán láthattuk – elsősorban a középértékekhez való elsöprő erejű vonzódás következménye. Ez a csoport csak abban következetes, hogy az ideológiai-politikai tudás különböző témáiban semleges választ ad. A semleges válasz viszont nem tekinthető határozott és egyértelmű álláspontnak, hanem sokféle értelmezésre ad módot. A lehetséges értelmezések közül az áll hozzánk legközelebb, miszerint a sem pro, sem kontra válaszok mögött bizonytalanság húzódik meg. Konzisztenciáról azonban a csendes többség esetében mégsem indokolatlan beszélni, mivel ebben a körben a semleges válaszok állításról állításra konzekvensen visszatérő tendenciát mutatnak. Paradoxonnal kifejezve azt mondhatjuk, hogy a csendes többség bizonytalanságában bizonyos. Ez alól kivétel a halálbüntetés témája. A faktorátlagok kapcsán utaltunk arra, hogy a csendes többség körében a halálbüntetés ellenzése van túlsúlyban. A konzisztencia-adatok fényében azt mondhatjuk, hogy e csoport tagjaiban ez az attitűd konzisztensen van jelen. A gazdaságpolitikai attitűdökben viszont a csendes többség láthatóan ingatag.

A liberálisok viszont éppen a gazdaságpolitikai témákban mutatják a legnagyobb fokú következetességet. Határozottan és ellentmondásmentesen állnak ki a reprivatizáció mellett, melybe a piaci viszonyok teljes körű kialakítása, a termelőeszközök magántulajdonának rehabilitálása, állam és gazdaság teljes szétválásának értendő. Más témákban viszont a liberálisokat nem jellemzi a határozottság; különösen megoszlanak a szocializmus ellenesség logikailag következetes megokolásában. A liberális attitűd belső ellentmondásainak taglalása során erről a sajátosságról korábban már szóltunk.

A fundamentalisták a liberálisokkal ellentétben a szocializmust cáfoló érvrendszer elutasításában mutatnak szilárdságot. Bár a nézetprofilban a halálbüntetés helyeslésének intenzív válfaját tapasztaltuk, a konzisztencia-adatok alapján azt kell mondanunk, hogy az intenzitás csoportszinten nem jár együtt következetességgel. A csoport tagjai konzisztencia tekintetében jelentősen különböznek egymástól, amit a szélsőségesen magas szórásadatok jeleznek is. A fundamentalisták egy része tehát részint a személyes ambivalencia, részint – és talán ez a döntő körülmény – a politikai bizonytalankodás miatt nem meri vállalni a konzekvens álláspontot a halálbüntetés eltörlésével szemben.

Körükben teljes a határozatlanság és az ingadozás a gazdasági és a politikai témák terén. Miként a liberálisok ideológiai-lag nem tudnak konzisztens nézeteket felsorakoztatni a szocializmus tagadása során, ám következetesek a kívánatos gazdaságpolitikai fordulat iránya és jellege tekintetében, a fundamentalisták határozottsága a szocializmus védelmében nagyfokú határozatlansággal jár együtt, amikor elutasítják a szocialista társadalmi viszonyok politikai és gazdasági alternatíváit. Voltaképp nem tudnak mit kezdeni a reform-elképzelésekkel, de konzekvensen elutasítani sem merik azokat.

A reformszocialisták ideológiai-politikai profilja egyetlen témában sem utal kirívó mértékű következetességre, de az sem állítható, hogy a túlzott következetlenség jellemezné őket. Nagyon hasonlítanak a csendes többségre, kivéve a halálbüntetést illetően, melyben a csendes többséggel ellentétben, körükben magasabb az inkonzisztencia.

A rokon ideológiai-politikai profilok mentén kirajzolódó csoportok és a strukturális-reprodukciós csoportok egymásra vetítése módot ad arra, hogy az egyes jellemző tudati alakzatok vállalása mögött a társadalmi létben rejtőző magyarázó tényezőket keressük meg. A 23. táblázaton mutatjuk be a klaszteranalízis révén kapott csoportok megoszlását a strukturális-reprodukciós meghatározottság függvényében.

A 23. táblázat alapján látható, hogy a válaszadók egzisztenciális társadalmi beágyazottságát mutató strukturális-reprodukciós változó, ha a jövedelemszerzés típusával minősítjük, szignifikánsan összefügg az egyes ideológiai-politikai profilszempontokhoz való tartozással. A redistribúciós beágyazottság erőteljesen hajlamosít a baloldali-szocialista politikai-ideológiai gondolkodásmódra, míg ezzel szemben a piaci beágyazottság a konzervatív-liberális politikai-ideológiai preferenciákat hozza magával. E fő tendencia mellett megfigyelhető, hogy a vegyes jövedelemszerző csoportok is preferálják a liberális nézeteket. Egészében véve számottevő a csendes többség aránya valamennyi strukturális reprodukciós csoportban.

Az ideológiai-politikai profilkok irányába megnyilvánuló szelektivitás mögött nyilvánvalóan más magyarázó tényezők is lappanghatnak. A voltaképpeni kérdés, hogy a magyarázó változók terében a strukturális reprodukciós csoporthoz való tartozásnak milyen mértékben tulajdoníthatunk kitüntetett szerepet. Ezt a kérdést azonban már csak többváltozós regressziós eljárások segítségével tudjuk vizsgálni. Az össz-

23. táblázat

A jövedelemszerzés típusai és az ideológiai profilszempontok százalékos megoszlása

	Csak piacról	Csak redistribúcióból	Csak redistribúcióból és vegyesen	Redistribúcióból és piacról	Mindháromból	Összesen	Százalék
Reformszocialista	6.5	34.4	24.7	10.2	14.0	172	24.8
Fundamentista	3.2	14.9	16.4	1.6	3.5	74	10.7
Liberális	51.6	12.5	15.1	44.9	49.1	175	25.2
Csendes többség	38.7	38.1	43.8	43.3	33.3	273	39.3
Esetszám	62	375	73	127	57	694	
Százalék	8.9	54.0	10.5	18.3	8.2		100.0

jövedelem, a vagyoni helyzet, a kulturális tökerészesedés, a társadalmi mobilitás foka és iránya, az elégedettség, az észlelt sikeresség, a politikai aktivitás együttvéve hat közre az ideológiai-politikai nézetek elutasítására vagy vállalására. Következésképpen csakis az általuk vizsgált társadalmi létváltozók és tudatváltozók együttes figyelembevétele alapján mondhatjuk meg a statisztikai bizonyítás szintjén pontosan, hogy az ideológiai-politikai tudat a társadalmi lét kényszerét követve konstruálódik-e, vagy inkább az ideológiai-politikai tudat adott konstrukciójából következik kényszerűen a társadalmi létbe való beágyazottság adott módja.

A foglalkozási típus segítségével leképzett strukturális-reprodukciós változó hatásának iránya figyelemre méltóan megegyezik a jövedelemszerzés típusa által gyakorolt hatás irányával (lásd 24. táblázat). A baloldali-szocialista tábor

24. táblázat

Foglalkozási típus és politikai-ideológiai profil százalékos megoszlása

	Szociáldemokrata, réformszocialista	Fundamentalista	Liberalis	Csendes többség	Összesen	Százalék
Manager	6.3	1.6	40.6	51.6	64	9.2
Tanár	22.1	11.8	25.0	41.2	68	9.8
Vállalkozó	3.7	3.7	48.1	44.4	54	7.8
Ügyvéd	6.4	2.1	55.3	36.2	47	6.8
APEH-tisztviselő	18.8	12.5	16.7	52.1	48	6.9
Matematikus	12.2	–	46.9	40.8	49	7.1
Tsz-tag	13.5	24.3	27.0	35.1	37	5.3
Pártmunkás	51.2	1.2	1.2	46.4	84	12.1
Író	2.6	–	73.7	23.7	38	5.5
Munkás-elit	24.0	29.0	7.0	40.0	100	14.4
Rendőr	57.8	13.3	–	28.9	45	6.5
Káder	56.7	18.3	5.0	20.0	60	8.6
Esetszám	172	74	175	273	694	
Százalék	24.8	10.7	25.2	39.3		100.0

rekrutációja láthatóan az elit szakmunkások, a rendőrök és a „káderek” körére szűkül. A munkások körében tapasztalhatjuk a legnagyobb mérvű fundamentalista hajlandóságot, amely egyébként a rendőrök és a káderek körében sem nélkülözi a tartalékokat. A pártmunkások a fundamentalistákkal szemben a reformszocialistákhoz húznak.

A baloldali szocialista táborral szemben áll a liberális tábor szélesebb gyűjtőmedencéje, amelybe elsősorban a vállalkozók, a matematikusok, az írók és az ügyvédek tartoznak.

A liberálisok tábora természetesen távolról sem homogén, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen a kiinduló tudati helyzet – mint azt a vonatkozó tudati elemek tartalmi és szerkezeti sajátosságainak leírása kapcsán kimutattuk – eleve diffúz és ellentmondásos. Az egyes témákra vonatkozó attitűdök faktorátlagai jól mutatják (lásd *25.táblázat*), hogy a csoport ideáltípusi képviselői az ügyvédek és a vállalkozók. Az írók

25. táblázat

Tematizációk faktorátlagai foglalkozási típusok szerint

	Reprivatizációs	Kertmagyarország	Tűzoltó	Politikai liberalizmus	Etatista-adminisztratív	Anti-liberális	A szocializmus cáfolata
Manager	.50	.27	-.33	.39	-.16	.02	.40
Tanár	-.10	.15	.24	.06	-.02	.17	.01
Vállalkozó	.62	.51	-.08	.72	-.01	.13	.59
Ügyvéd	.61	.56	.22	.67	-.15	.07	.70
APEH-tisztvis	-.12	.26	.06	-.13	-.17	-.05	-.01
Matematikus	.18	.19	-.13	.49	-.55	-.14	.43
Tsz-tag	-.22	-.13	-.34	-.34	-.62	-.03	.13
Pártmunkás	.09	-.54	.01	-.35	.73	-.24	-.55
Író	.52	.86	.09	.88	-.18	.55	1.26
Munkás-elit	-.59	-.25	-.31	-.42	-.28	.11	-.44
Rendőr	-.37	-.44	.25	-.57	.42	-.12	-.62
Káder	-.53	-.58	.45	-.61	.44	-.11	-.63

liberalizmusa ellentmondásos, a matematikusok gazdasági attitűdjei nem követik az ideológiai-politikai beállítódásaikból következő elveket. A menedzserek liberális elkötelezettsége némiképp elmarad a vállalkozók és az ügyvédek körében tapasztalható képest. Különös figyelmet érdemelnek a tanárok. Körükben a legfeltűnőbb, hogy egymástól eltérő klasztercsoportokban szóródnak szét. Ez azt jelenti, hogy a tanári pozíció legkevésbé határozza meg betöltője politikai-ideológiai profilját, ami annál is érdekesebb, mivel az iskolarendszer tanári szerepeivel szemben támasztott hivatalos elvárások évtizedeken keresztül határozott szocialista elkötelezettséget írtak elő.

A csendes többségben típushoz való tartozástól függetlenül viszonylag egyenletes arányban oszlanak meg a válaszadók. (A menedzserek és az APEH dolgozói az átlagosnál kissé gyakrabban, az írók, a rendőrök és a káderek az átlagosnál kissé ritkábban kerültek be). Egészében véve a minta 39%-a tartozik a csendes többségbe. A csoport arányának nagyságát, valamint viszonylag egyenletes rekrutációját figyelembe véve e politikailag arctalan, vagy Gombár Csaba kifejezését használva „névtelen” képződmény fontosságát aligha becsülhetjük túl.

TÁRSADALMI STRUKTÚRA —
TUDATI STRUKTÚRA

Az ideológiai-politikai profilszempontok társadalmi összetétele egyértelműen bizonyította, hogy a redisztribúciós-piaci tengely mentén elfoglalt pozíció összefügg az ideológiai-politikai attitűdökkel. Felmerül azonban a kérdés: önmagában magyarázó értékűnek tekinthető-e a szinkrón gazdasági-társadalmi újratermelési szerkezetben való részvétel? Amikor a redisztribúciós-piaci tengelyt egyébként jól leképező „laboratóriumi” mintánkba bekerült megkérdezettek társadalmi mobilitását, kulturális tőkét, politikai aktivitását vizsgáltuk, nyilvánvalóan kitűnt, hogy e háttérszempontok alapján a válaszadók korántsem véletlenszerűen oszlanak meg a redisztribúciós-piaci kötődésüket jelző jövedelemszerzési változók és foglalkozási típusok szerint képzett csoportokban. A piaci kötődés fordítottan viszonyul a redisztribúciós kötődéshez: ha tehát a piaci kötődés hatása negatív, abból értelemszerűen a redisztribúciós hatás pozitív irányára, ha pedig a piaci kötődés hatása pozitív, abból a redisztribúciós hatás negatív irányára kell következtetnünk.

A társadalmi létre vonatkozó mutatók sorában következőképpen figyelembe kell vennünk egy diakron mozzanatot is, melynek meghatározó ereje feltevésünk szerint már jóval azelőtt érvényesül, mielőtt még ennek az erőnek a sodrában életét várhatóan leélő egyén megszületett volna. Úgy tűnik, hogy Európának az Elbától keletre eső felén, ahol

földrengésszerű hirtelen változások és évtizednyi, öröknek tűnő pangó szakaszok ciklikusan ismétlődnek, a társadalmi struktúra mélyáramában ezek az egyén számára érzékelhetetlen, születésük véletlenje által életük folyását meghatározó sorsszerű kényszerpályák töretlenül tovább éltek. E tendencia minden látszat ellenére – különös tekintettel az elit-csoportokra – nem változott. Az elkövetkezőkben a származásról, a társadalmi mobilitásról beszélve ennek a történelmi felhajtóerőnek a hatására kell gondolnunk. A születésbe kódolt strukturális előtörténet jelentősége indokolja, hogy útelemzéseink során többnyire a származásból kiindulva követjük nyomon a vizsgált tudati elemek strukturális alakulását.

A származás jogán és az abból adódó kiváltságos lehetőségek révén megszerzett kulturális tőke akkor elegendő, ha a társadalom szerkezete nemzedékről nemzedékre lényegében változatlanul újratermelődik. Egészen más a kulturális tőke szerepe olyan viszonyok között, ahol a társadalom szerkezete radikálisan és dinamikusan átalakul: az előző nemzedék kulturális készségei, tudása a következő nemzedék számára az érvényesüléshez nem feltétlenül szükségesek. Ekkor az egyén által elsajátított kulturális tőke az érvényesülés és előrehaladás legfőbb biztosítója. Minél függetlenebb tehát a származás és a kulturális tőke hatása az egyes emberek életpálya-lehetőségeire, annál nyitottabb a társadalom. A társadalmi struktúra a weberi értelemben vett rendi kötődésektől mentesülve osztályok szerint épülhet fel. A megkérdoztetett kulturális tőkéjére vonatkozó adataink alapján arra gyanakodhatunk, hogy – legalábbis a mi modellünkben – a származás és a kulturális tőke meglehetősen nagy eséllyel összefonódik.

Másfelől az ellenzéki politikai aktivitásra vonatkozó adatok ugyancsak a véletlenszerűtől távol álló megoszlása alapján arra gondolhattunk, hogy a származási és a reprodukciós-strukturális pozíciók kettős kötésében még mindig nyíthat – ha bármilyen csekély mértékben is – cselekvési tér, amelyben az egyén politikai eszményei, céljai, attitűdjei vonzásának

engedve képességei szerint törekedhet arra, hogy élete alakulásának ne csak passzív alanya, hanem cselekvő részese lehessen. Az ellenzéki politikai aktivitás változója logikailag fordítottan függ össze a kommunista párttagsággal, amit egyes elemzések alkalmával ugyancsak felvettünk a modell magyarázó változóinak sorába. Módszertanilag a két változó eltérő alapokon nyugszik, mivel a kommunista párttagság kétértékű, szemben az ellenzéki aktivitással, melynek számos, a kommunista párttagsághoz képest diffúzabb szempontját vettük alapul.

A gazdasági és politikai kötődések jelen idejű szerkezeti hatásai, valamint a származás és a kulturális tőke múltból fakadó hatásai együttesen képezik azt a többváltozós magyarázó teret, amelyben az egyes tudati változókat fokozatosan bevezetve a kölcsönhatásokat magyarázó erejük jelentősége szerint megismerhetjük. E problematika vizsgálatára a LISREL nevű számítógépes programot használtuk fel. Ez a módszer – a hagyományos útelemzés modern változata – abban különbözik elődeitől, hogy egyszerre több, voltaképpen tetszőleges számban kiválasztott hatás egyidejű nyomon követésére alkalmas. A modellünk szempontjából központi fontosságú redisztribúciós-piaci beágyazódás hatásainak pontos feltérképezése érdekében a LISREL-programot a foglalkozási típusok esetében külön-külön is lefuttattuk. Az egyes ideológiai-politikai profilszoportok lét-tudati helyzetét hasonló módon vizsgáltuk.

Ebben a fejezetben az ideológiai, politikai, gazdasági attitűdök többváltozós regressziós elemzésének eredményeit dolgozzuk fel. A következő fejezetben azt nézzük meg, hogy ugyanez a modell milyen eredményekre vezet, ha a nemzet-tudat, a tolerancia és a humanizmus változóit is bevezetjük.

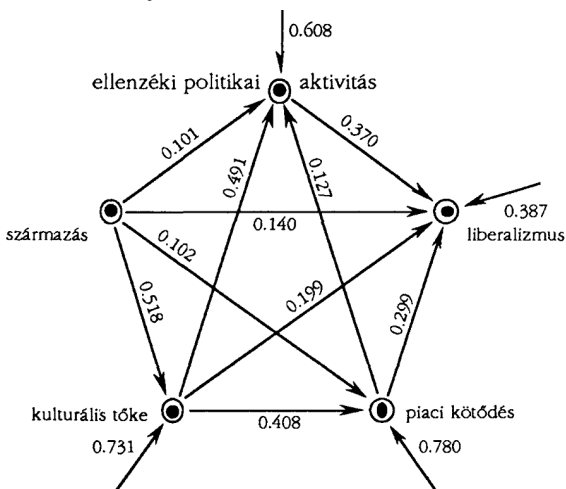
Kiindulásként a harmadik fejezetben tárgyalt első kardinális nézet magyarázó hátterét vizsgáltuk. E nézetben, mint azt a maga helyén kifejtettük, jól illeszkedve együttesen jelentek meg a liberális beállítódásnak megfelelő ideológiai, politikai és gazdasági nézetelemek. A kirajzolódó irányok és erők

finomabb elemzésére a kardinális nézetet összetevő egyes attitűdök magyarázó háttérét is szemügyre vesszük¹.

Támpontként kezelve a származást, az 1. ábrán jól látható, hogy a liberális beállítottságra kifejtett közvetlen hatása gyenge. Liberalizmusra csupán előnyös társadalmi származás és a kulturális tőke együttes megléte hajlamosít. Az ide vezető út valószínűbb változata esetében az ellenzéki politikai aktivitás képezi a liberalizmust eredményező döntő mozzanatot. A másik változat esetében a redistribúciós szférán kívüleső, a származástól nem teljesen független piaci pozíció közvetítő szerepéről beszélhetünk.

1. ábra

A liberális attitűd Lisrel-modellje

¹ Az itt bemutatott LISREL-modellek mellett közöljük ezek illeszkedési értékét is, amelyre a Goodness of Fit-indexet használjuk, mivel ez kiküszöböli az alacsony esetszámból esetleg adódó problémákat. Az érték annál magasabb, minél jobb az illeszkedés. Általánosságban elfogadott, hogy (0.9) érték felett a modell használható.

Ahol a Goodness of Fit-index hiányzik, ott csak egyszerű útmodelleket képeztünk a LISREL-eljárás segítségével, azaz a LISREL-becslésnek és a kiinduló becslésnek meg kell egyeznie.

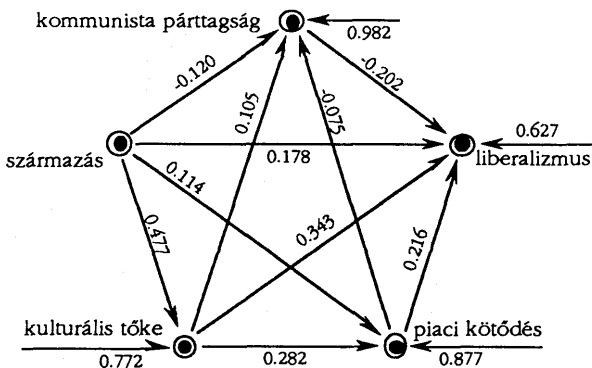
A kulturális tőke hatásai kétélűek, ugyanis nemcsak az ellenzéki politikai aktivitás, hanem a kommunista párttagsághoz is rajtuk keresztül vezet az út. Ez azért is figyelemre méltó, mivel a kommunista párttagság annál valószínűbb, minél alacsonyabb a származás. Ezt a meghatározó viszonyt számolja fel a kulturális tőke, ha kommunista párttagsággal jár együtt (lásd 2. ábra).

Az egyes összetevő nézetek (szocializmus cáfolata, politikai liberalizmus, reprivatizációs gondolat) külön vizsgálata azt mutatja, hogy a liberális attitűd politikai összetevőinek magyarázati háttere szinte teljes egészében megegyezik azzal, amit a kiinduló modell kapcsán tapasztaltunk. (Az egyedüli különbség az, hogy a származás önálló hatása erősen a nullához közelít). A fenti modell a szocializmus cáfolata, és a reprivatizáció bekapcsolásakor részben módosul.

Ahhoz, hogy a *szocializmus cáfolata* mint ideológiai meggyőződés megjelenjen, már nem szükséges a magas társadalmi származás és a magas kulturális tőke feltétlen együttjárása. A magas származás önmagában is a szocializmus elutasítására hajlamosít. Természetesen a döntő erejű utak továbbra is a politikai aktivitáson, illetve a piaci kötődésen keresztül vezet-

2. ábra

A liberális attitűd Lisrel-modellje

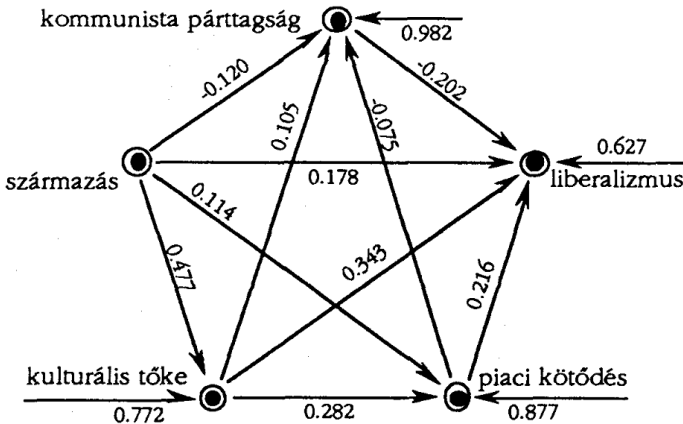

nek. Felmerül a kérdés: mi lehet az oka annak, ha a magas társadalmi származás és jelentős kulturális tőke együttesen - más hatások által nem keresztezve - nem valószínűsíti a szocializmus elutasítását? A kérdés megválaszolása érdekében megnéztük, hogy a származás, a kulturális tőke és a kommunista, illetve az ellenzéki politikai aktivitás miként hat a szocializmust elutasító meggyőződésre (lásd 3. ábra).

Az előnyös társadalmi származás nem jár együtt a kommunista párttagsággal, miként az utóbbi érthetően nem kedvez a szocializmust cáfoló gondolkör elfogadásának. Kérdésünkre a választ a *származás* → *kulturális tőke* → *kommunista párttagság* út adja. Ebből kiderül, hogy bár a előnyös származás és a magas kulturális tőke messzemenően kedvez a szocializmust cáfoló ideológia elfogadásának, ez az összefüggés nyomban fordítottan alakul mihelyt az útba belép a kommunista párttagság. A kommunista párttagsággal pedig együttjár a szocializmus igenlése. Az ellenzéki politikai aktivitás és a kommunista párttagság egyébként teljesen eltérően függ össze a piaci kötődéssel. Míg az ellenzékiiség a piaci pozíció-

3. ábra

A szocializmus cáfolatának Lisrel-modellje

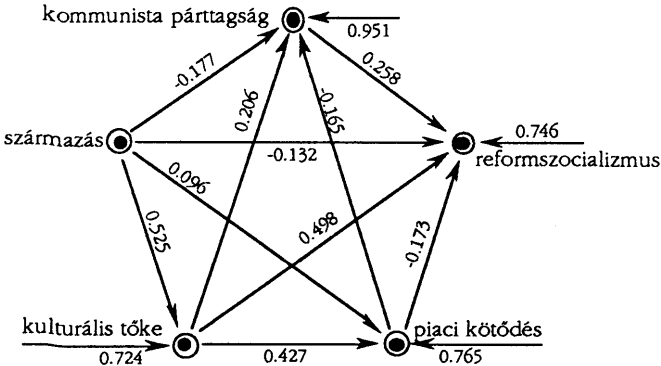

val jár együtt, addig a kommunista párttagság inkább a piaci beágyazottság hiányát (következésképpen a redisztribúciós elhelyezkedést) valószínűsíti.

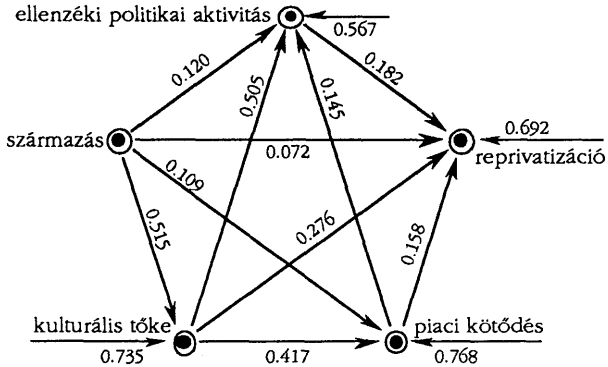
Az útmódel érvényét megerősíti, ha a szocializmus cáfolata helyett egy ellentétes attitűdöt (a második: reformszocialista kardinális nézetet) helyezük be az öttényezős modellbe (lásd 4.ábrd). A magas származás önmagában eleve nem kedvez a reformszocializmus helyeslésének. Az előzőek alapján az is nyilvánvaló, hogy az előnyös származás és magas kulturális tőke piaci kötődéssel egybefonódva szintén a reformszocializmus elvetését hozza magával. Piaci kötődés hiányában a redisztribúciós kötődés miatt nyomban megjelenik a reformszocializmus elfogadása. Hasonló eredménnyel jár az is, ha a társadalmi származás és a kulturális tőke kiegészül a kommunista párttagsággal.

A reprivatizációs attitűd szociológiai háttere ugyancsak a többgenerációs értelmiségi származással mért magas társadalmi státusz és erőteljes kulturális tőke együttesével jellemezhető (lásd 5.ábra). Különös azonban, hogy a fenti két tényező kombinálódása a piaci kötődéshez korántsem eredményez olyan erős reprivatizációs hajlandóságot, mint csupán a státusz

4. ábra
A reformszocializmus attitűd Lisrel-modellje

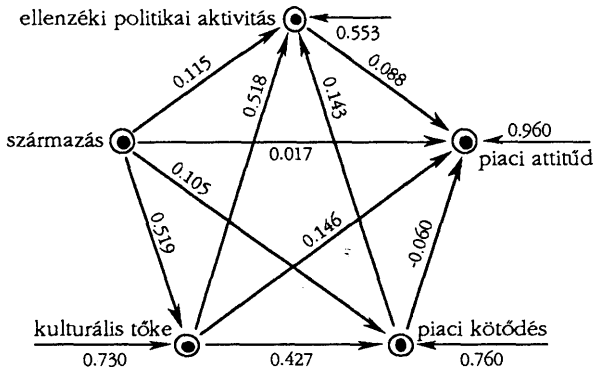

5. ábra
A reprivatizációs attitűd Lisrel-modellje

és a kulturális tőke magas értékeinek együttes előfordulása. A magas kulturális és társadalmi státusz ellenzéki politikai aktivitással kombinálódva inkább eredményez reprivatizációs attitűdöt, mint ha csak piaci kötődéssel társul. Ez arra utalhat, hogy a reprivatizációs attitűd talán inkább az ellenzéki politikai aktivitás részeként megfogalmazott ideológiai és

6. ábra
A piaci attitűd Lisrel-modellje

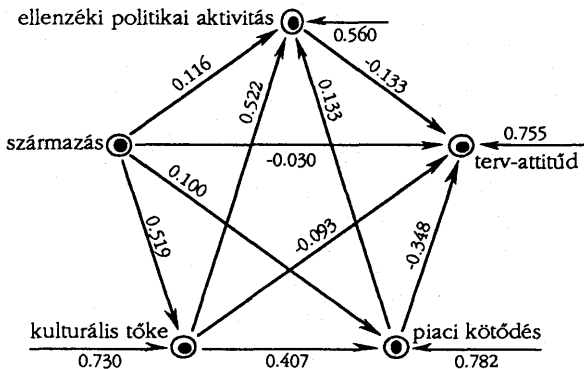
ennélfogva elvont, elméleti program elfogadásából, mintsem a piachoz kötődő konkrét gazdasági gyakorlatból következhet.

A reprivatizációhoz való viszony némiképp plátói színben tűnik fel, ha az attitűd pozitív, piac párti elemét helyezzük be a modellbe (lásd 6. ábra). Ekkor a piaci kötődés hatása (bár kismértékben) egyenesen negatívba fordul (ami közvetve a redistribúciós kötődés hatásának felerősödésére utal) és a politikai aktivitás, a származás, valamint a kulturális tőke sem utal erőteljes elfogadásra. Egészében véve maga a modell is rendkívül rosszul illeszkedik a piac párti állítás elfogadását magyarázni szándékozó térhez.

Sokkal inkább teljesülnek várkozásaink, ha az attitűd negatív elemét, a *tervellességet* helyezzük az út végére (lásd 7. ábra). Ekkor ugyanaz a magyarázati logika érvényes, mint amelyet a reprivatizációhoz vezető út kapcsán leírtunk. Az erőteljesen mutatkozó és jól magyarázható tervellesség azonban másra is utal. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a reprivatizációs (piacot helyeslő és tervet elutasító) gondolatkör inkább kötődik a liberalizmus ideológiájára által ihletett politikai aktivitáshoz, semmint a konkrét piaci gyakorlathoz, hiszen ha így lenne, akkor a tervellesség és a piacpártiság

7. ábra

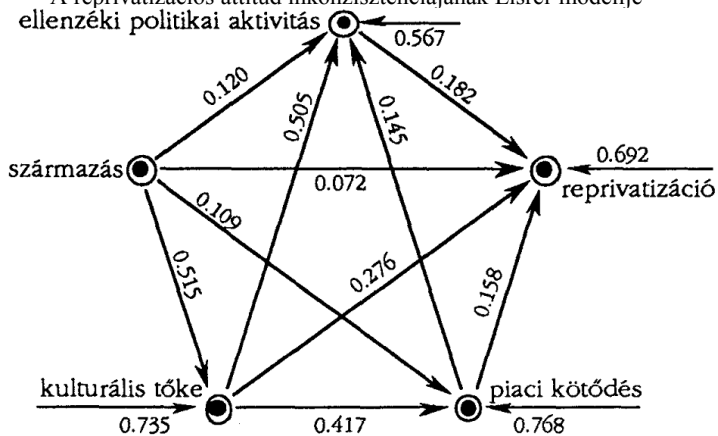
A terv-attitűd Lisrel-modellje

ugyanazokat a korrelációs adatokat mutatná, mind a politikai aktivitás, mind a piaci kötődés függvényében. Hogy az ellenzéki politikai aktivitás, illetve a piaci kötődés (a már ismert szociológiai előfeltételekkel együtt) csak a tervellenesség

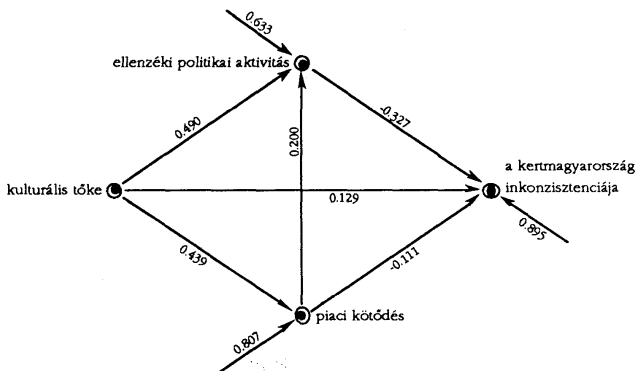
8. ábra

A reprivatizációs attitűd inkonzisztenciájának Lisrel-modellje

9. ábra

A kertmagyarország attitűd inkonzisztenciájának Lisrel-modellje

esetében bizonyul hathatós oknak, azt az ideológiai-politikai tudás általános jellemzésekor kiemelt negativizmusnak, a magyar politikai kultúrától egyébként sosem idegen „dacos” tagadásban jeleskedő hagyományok továbbélésének tulajdoníthatjuk.

A gazdasági beállítódások inkonzisztenciáját vizsgálva azt találjuk, hogy a kulturális tőke növekedésének arányában a logikai összhang szintje csak akkor nő, ha a reprivatizációról van szó. (Minél magasabbak a számok pozitív értékei, annál nagyobb mérvű az inkonzisztencia, és megfordítva minél magasabbak a számok negatív értékei, annál kisebb mérvű az inkonzisztencia.) Ezt a hatást az ellenzéki politikai aktivitás megerősíti. A piaci kötődés és a reprivatizációs gondolat helyeslése között megfigyelhető ambivalens viszonyról mondtakat támasztja alá, hogy a piaci kötődés ha nem is okoz kifejezetten jelentős inkonzisztencia-hajlandóságot, de távolról sem kedvez a konzisztens reprivatizációs beállítódás megjelenésének.

Ha a politikai aktivitást a kommunista párttagsággal minősítjük, a reprivatizációs attitűd e tényező függvényében nyomban inkonzisztenssé válik. A piac tekintetében tapasztalt hatás jellege nem változik.

A mezőgazdaság reprivatizálásának gondolata a származás függvényében egyre inkonzisztensebben alakul. Viszont megfordítva, akár a politikai aktivitás, akár a piaci kötődés hatásait vizsgáljuk, fokozódó konzisztenciát tapasztalunk. A két modell összehasonlítása alapján négy megválaszolatlan kérdés merül fel.

a) Miért eredményez a magas kulturális tőke konzisztens reprivatizációs attitűdöt, amikor a gazdaságpolitika egészéről van szó?

b) Mi az oka annak, hogy a magas kulturális tőke inkonzisztens reprivatizációs attitűdöt eredményez (kertmagyarország), ha csupán a mezőgazdaság témája kerül terítékre?

c) A piaci kötődésnek miért nincs szinte semmilyen hatása a reprivatizációs elgondolások konzisztenciájára, ha azok a gazdaság egészére vonatkoznak?

d) A piaci kötődés az agrárpolitikai reprivatizáció esetében a fentiekkel ellentétben miért vezet fokozódó konzisztenciához?

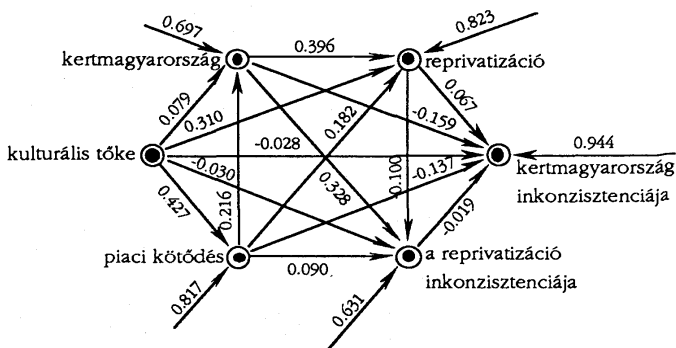
E kérdések megválaszolhatókká válnak, ha az útelemzésbe a kulturális tőke és a piaci kötődés változói mellé a két konzisztencia-változón kívül bekapcsoljuk a reprivatizációs- és kertmagyarország-attitűdöket is (lásd 10. ábra).

A kulturális tőke közvetlen hatása a konzisztenciákra mindkét esetben szinte teljesen eltűnik. A kulturális tőkétől nem nyílik út a kertmagyarország attitűdhöz. Ez magyarázhatja, hogy amikor előzőleg a kulturális tőke és a kertmagyarország-attitűd kapcsolatát néztük, inkonzisztenciát tapasztaltunk. A kulturális tőke erőteljesen kapcsolódik viszont a reprivatizációs attitűdhöz, melynek kapcsolódása saját konzisztenciájához igen magas. E kapcsolódás ismeretében nyilvánvaló, hogy a kulturális tőke miért mutatott korábban magas affinitást a reprivatizációs attitűd konzisztenciájához.

Minden hatás „átszállóhelye” a piaci kötődés, mely felettébb kedvez egy konzisztens kertmagyarország-kép felvállalására. Másfelől a piaci kötődés együttjár ugyan a reprivatizációs elképzelésekkel, melyek azonban ezáltal még nem válnak

10. ábra

A kertmagyarország attitűd inkonzisztenciájának Lisrel-modellje

automatikusan konzisztensekké. Ez megerősíti a piaci kötődés és a reprivatizációs attitűd homályos viszonyáról korábban mondottakat.

A homályt nem oszlatja a pozitív kertmagyarország-attitűd sem, aminek megjelenése távolról sem zárja ki, sőt kedvez a reprivatizációs attitűd inkonzisztenciájának. Nyomon követve a *piaci kötődés* → *kertmagyarország* → *reprivatizáció* utat, a konzisztenciát érlelő fordulópont a reprivatizáció elfogadása, amiből – mint azt már jeleztük – erőteljesen konzisztens meggyőződés következik.

Együttesen kezelve a politikai, gazdasági és ideológiai attitűdök kognitív tartalmát és az egyes tartalmak szerveződésének konzisztenciáját, azt tapasztaljuk, hogy minél konzisztensebben jelentkezik a reprivatizációs attitűd, annál konzisztensebb lesz a liberális ideológiai-politikai világnép szerveződése is. Hasonló hatást fejt ki az ideológiai-politikai világnépre a mezőgazdaság radikális reprivatizációját sürgető attitűd konzisztenciája is, de csak akkor ha konzisztens liberális politikai attitűddel együtt fordul elő. Másfelől a szocializmust ideológiailag elutasító attitűd akkor vezet általában vett liberális beállítódáshoz, ha inkonzisztens.

A gazdaságra vonatkozó tudati struktúra kulcsa tehát a magántulajdon, a tőke, a piac, más szóval a kapitalizmus fenntartás nélküli helyeslése. Ha ez nincs meg – márpedig arra gyanakodhatunk, hogy előfordulása ugyancsak szörvénnyos -, akkor a piaci kötődés és a radikális agrárreform sürgetése csak ellentmondások árán illeszkedhet a gazdaságról alkotott liberális elképzelések sorába.

Miután megpróbáltuk feltérképezni az ideológiai-politikai tudás „labirintusát” a származás, illetve az attól erősen függő kulturális tőke által befolyásolt redisztribúciós-piaci beágyazódás függvényében, most a strukturális reprodukció finomabb hatásmechanizmusának felderítése érdekében az egyes jellegzetes foglalkozási típusok szerint vizsgáljuk meg a kínálkozó lét-tudat kapcsolatokat.

A redisztribúcióhoz legszélsőségesebben kötődő *káder-*

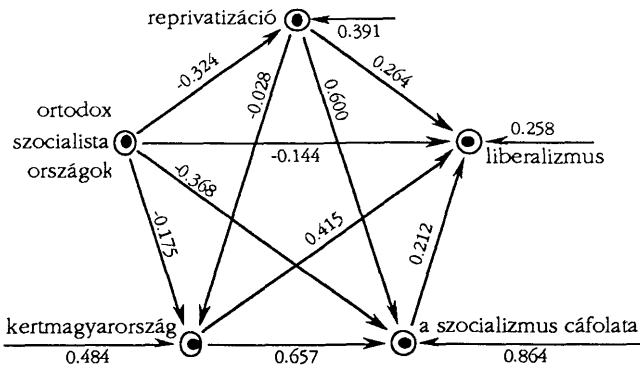
csoport esetében akár a származást, akár a kulturális tőkét nézzük, a liberalizmus felé csak a reprivatizáció helyeslésén keresztül vezet út, de kizárólag akkor, ha a származási előny vagy magas kulturális tőke kapcsolódik hozzá. Erre persze elég kicsi az esély. A káderértelmiségi lét belső ellentmondása az alacsony származási háttér és a bürokratikus eszközökkel elősegített társadalmi mobilitás. E belső ellentmondás feloldása magas kulturális tőkefelhalmozás révén ritkán sikerült. A klaszterelemzésből azt is tudjuk, hogy a káderek ideológiai-politikai profiljára a szocialista konzervativizmus nyomja rá a bélyegét.

Arra számítunk, hogy ha az ideológiai-politikai tudás liberális irányait mérő változók mellé felvesszük az ortodox szocialista országok iránti vonzódást, akkor olyan vízvonalhoz jutunk, melyből kizárólag negatív, a liberalizmust elutasító utak nyílnak (lásd *11. ábra*).

Következésképpen a magas kulturális tőke ugyan valóban pozitívan járhat együtt a liberalizmussal, ám az ortodox szocialista országokhoz való vonzódásnak elvileg annál erősebbnek kell lennie, minél alacsonyabb a kulturális tőke. Az ortodox szocialista országok kedveléséből viszont nem

11. ábra

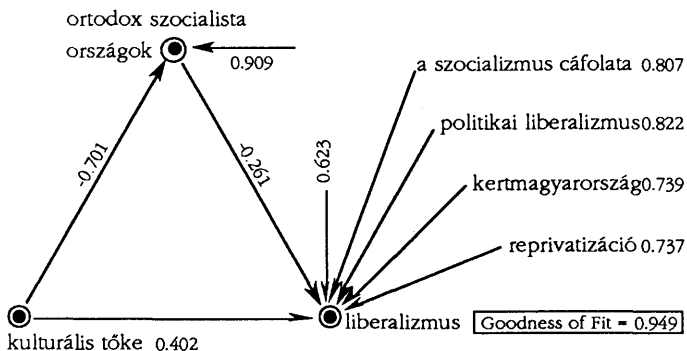
A liberális attitűd Lisrel-modellje a káderek körében

következhet más, mint az összes liberális attitűd elutasítása. Mivel az egyes liberális attitűdök egymással nagymértékben korreláltak (magas kulturális tőke esetében liberalizmust, alacsony kulturális tőke esetében antiliberalizmust mutatva), a LISREL-program segítségével egy rejtett, liberalizmust mérő változót hoztunk létre (lásd 12. ábra). Várakozásainknak megfelelően ez a latens változó a kulturális tőkével pozitívan, míg a kulturális tőke hiánya miatt megnövekedő szocialista konzervativizmussal negatívan korrelál.

12. ábra

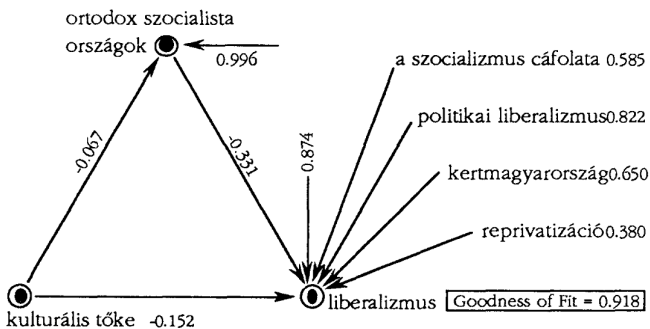
A liberális attitűd Lisrel-modellje a káderek körében

A *rendőrtisztek* mind léthelyzetüket, mind ideológiai-politikai profiljukat tekintve hasonló típust képeznek, mint a káderek. A kulturális tőkének a rendőrök esetében azonban csekélyebb magyarázó szerep jut (lásd 13-ábrát). Ennek feltehetően az az oka, hogy a káderekkel szemben a rendőrök számára, működési közegük és vonatkoztatási csoportjaik jellege következtében a kulturális tőkének nincs attitűdformáló jelentősége. A szocialista ortodoxia, illetve a reprivatizációhoz való viszony a rendőrök esetében is vízváltó. Amennyiben (és e körben kétségtelenül ez a jellemző) vonzódnak az ortodox szocialista országokhoz, a liberális eszméket (főként azok politikai válfaját) teljes egészében elvetik.

13. ábra

A liberális attitűd Lisrel-modellje a rendőrtisztek körében

A káderek és a rendőrök esetében a származási változó beépítése a modellbe értelmetlen volt, hiszen mindkét típusra az elsőgenerációs értelmiségi mobilitási pálya jellemző. (Felmennők alacsony iskolai végzettségű kétkézi mezőgazdasági vagy ipari dolgozók voltak). A *pártmunkások* körében már inkább értelmesnek látszott a mobilitási háttér figyelembevétele. Azt tapasztaltuk, hogy a származási előnyök a pártmunkások esetében politikai liberalizmushoz vezetnek. Megfordul a kapcsolat iránya azonban, ha a származási előnyökhöz kulturális előnyök is társulnak. A többgenerációs háttérből származó művelt kommunista párttag képét látjuk magunk előtt, aki nem ért egyet a szocializmus ideológiai cáfolatával és antiliberalis politikai-gazdasági meggyőződésesei vannak. Minél alacsonyabb a pártfunkcionáriusok származása, annál valószínűbb, hogy közvetlen hatásként teljes egészében elutasítják a liberális gondolatrendszert.

Ha csak a szocializmushoz való viszonyt vizsgáljuk, világosan kitetszik, hogy mind a reformszocializmushoz, mind az ortodox szocialista országokhoz való vonzalom jelen van a pártmunkások körében. E két attitűdöt a származás láthatóan a kulturális tőkén keresztül befolyásolja. A magas kulturális tőke egyértelműen a reformszocializmusnak kedvez, míg az

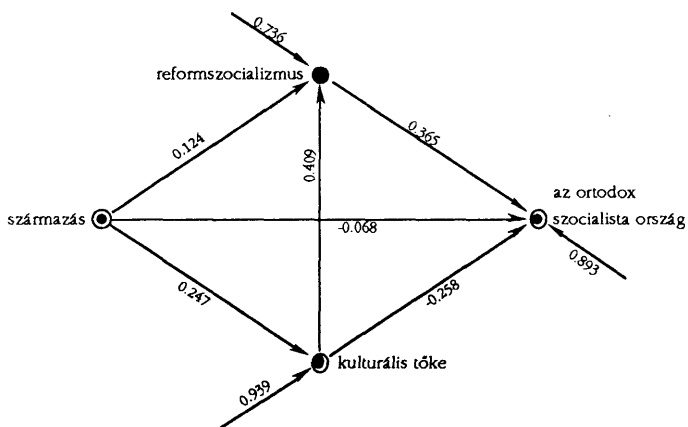
alacsony kulturális tőke az ortodox szocialista országok előnyös megítélésével jár együtt. Ami igazán érdekes, hogy a szocialista attitűdnek ez a két megnyilvánulása pozitív együttjárást mutatva távolról sem zárja ki egymást.

A művelt, többgenerációs értelmiségi származású pártfunkcionáriusok viszont választút előtt állnak. A 14. ábrának megfelelően felerősödhetnek bennük a politikai és az ideológiai antiliberális, sőt kifejezetten szocialista attitűdök, melyek különös módon a gazdasági attitűdökben nem tükröződnek, bár az elszánt gazdasági liberalizmus gondolatrendszere sem jellemzi őket. Erre utalhat, hogy esetleges piaci kötődésük (amely egyáltalán nem tipikus) folyamánként nő gazdasági antiliberálisuk. A másik út amerre elindulhatnak, az ellenzéki politikai aktivitással való kacérkodás, amiből politikai és gazdasági liberális beállítódások fakadnak anélkül, hogy a szocializmus eszmekörének teljes revíziójára vállalkoznának.

Az *APEH-tisztviselők* körében természetesen uralkodó redistribúciós társadalmi beágyazottság alapján azt várhatnánk,

14. ábra

Az ortodox szocialista országok megítélésének Lisrel-modellje a pártmunkások körében

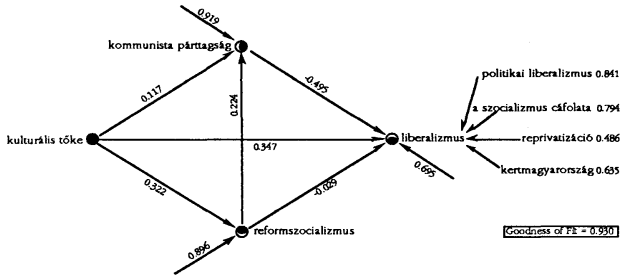
hogy nézeteik karakterisztikusan szocialista vagy legalábbis antiliberális irányba mutatnak. Ezzel szemben bármelyik attitűdöt helyezük a többváltozós magyarázó térbe, lényeges korrelációkat nem tapasztalunk akár a származást vagy kulturális tőkét, akár a redisztribúciós részesedést vesszük alapul. Egyetlen markánsan kirajzolódó útvonal figyelhető meg az összes attitűd esetében: *származás* → *kulturális tőke* → *ellenzéki politikai aktivitás* → *liberalizmus*. Politikai aktivitás hiányában az APEH-tisztviselő ideológiai-politikai profilja ködbe burkolódik.

A *középiskolai tanárok* politikai liberalizmushoz vezető útja a magas származástól, a magas kulturális tőkén és az ellenzéki politikai aktivitáson keresztül vezet. Utóbbi hiányában az ideológiai-politikai attitűdök közömbössé válnak (kommunista párttagság esetén a szocialista ideológia irányában fellelevenednek). Az összes eddig vizsgált típustól eltérően a tanárok esetleges piaci kötődése eklektikus mozzanatokat idéz fel. Bár az ellenzéki politikai aktivitás és a liberális beállítódás együttjár a piaci kötődéssel, ez jól megfér a liberalizmusnak egyébként ellentmondó reformszocialista attitűddel.

A magasan kvalifikált *szakmunkás-elit* politikai-ideológiai tudásának alakulása strukturális reprodukciós pozíciójukból nem magyarázható, ami arra utal, hogy a munkások létehelyzete teljesen függetlennek tekinthető ideológiai-politikai tudásuk strukturális alakulásától. Minél magasabb a származás, annál jelentősebb a rendelkezésre álló kulturális tőke, ami a kommunista párttagsággal együtt jelentős magyarázó értékű változónak bizonyult. A kommunista párttagság hatásai azonban a kulturális tőkétől függetlenek. A liberális nézetrendszer megjelenésének valószínűsége a kulturális tőke növekedésével arányosan növekszik.

A reformszocialista attitűd szintén a kulturális tőke növekedésének függvényében jelenik meg (lásd *15.ábrd*). A kommunista párttagság ugyancsak reformszocializmust eredményezhet. Míg a reformszocializmustól sem pozitív, sem negatív értelem-

15. ábra
A liberális attitúd Lisrel-modellje szakmunkások körében

ben nem nyílik út a liberalizmus felé, addig a kommunista párttagsággal nagyon erőteljesen megnövekszik az antiliberális beállítódás.

A szakmunkás-elit ideológiai-politikai antiliberalizmusa a kulturális tőke bármilyen értéke mellett egyedül a kommunista pártban való tagságával magyarázható (ami az eltelt idő óta nyilván módosulhatott). A kulturális tőke magas értéke ellenben ideológiai-politikai liberalizmusra vezet. Óhatatlanul felmerül, hogy ha a munkások ki is lépnek a pártból és esetleg piaci szereplőként bukkannak fel a jövőben, ezáltal még nem alakul ki bennük automatikusan az ideológiai-politikai liberális világkép – hacsak kulturális tőkájük nem gyarapszik. Erre azonban rövid időtávon belül aligha számíthatunk.

A *managerek* azonos redisztribúciós szerkezetben helyezkednek el, mint a munkások, jóllehet az utóbbiaknál hatalmuk és befolyásuk miatt jóval inkább érdekelték lehetnek az alapvető szerkezet fenntartásában. Másfelől nagyobb rálátásuk és mozgáshetőségük miatt a piac képében megjelenő alternatívákra is érzékenyek.

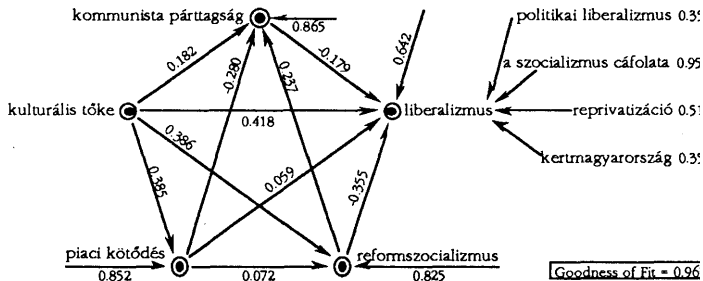
A kulturális tőkétől a liberalizmus felé vezető út modellje a managereknél meglehetősen hasonlóságot mutat az elit szak-

munkások körében kapott modellhez (lásd 16. ábra), kivéve egyetlen esetet: minél magasabb a kulturális tőke, annál nyilvánvalóbb a managerek nyitása a piaci szféra felé. A megnövekedett piaci fogékonyság azonban mintha nélkülözné a neki megfelelő tudati tartalmat. A managerek piaci kötődése ideológiai közömbösséggel társul, amit az mutat, hogy sem a reformszocializmus, sem a latens liberális változó irányába nem tapasztalható kapcsolat. A liberális managerek világgképének belső szerkezetét láthatóan az ideológiai tartalom, a szocializmus cáfolatával való intenzív egyetértés dominálja, ehhez képest azonban a gazdasági és politikai tételek kisebb súllyal vesznek részt világgképük alakításában. E megfigyelés akkor nyer jelentőséget, ha egy másik modellel a származás, a kulturális tőke, a piaci kötődés és az ellenzéki politikai aktivitás hatásait követjük nyomon a liberális világgkép ezúttal politikára szűkített elemére.

A 17. ábrából világosan kitétszik, hogy a kulturális tőke közvetítésével (a magas származásból közvetlenül viszonylag gyengébb mértékben következően) a politikailag liberális managereknek két típusa különböztethető meg. Az egyik típus az ellenzéki politikai aktivitáson keresztül jut el a liberális politikai attitűdhez, a másik típus viszont piaci kötődése következtében juthat el a liberális politikai nézetek

16. ábra

A liberális attitűd Lisrel-modellje a managerek körében

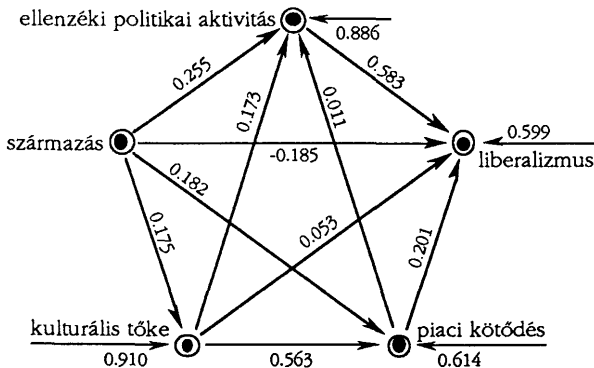
elfogadásához. E két típus pályája ugyanakkor egymástól függetlenül vezet a liberalizmushoz. Az ellenzéki politikai aktivitásnak és a piaci kötődésnek nincs köze egymáshoz.

A 16. ábrán láthattuk, hogy a magas kulturális tőke nemcsak a liberalizmusnak, hanem a kommunista párttagságnak és az attól részben függő, részben független reformszocialista beállítódás megjelenésének is kedvez. A managerek sem képeznek tehát kivételt, amennyiben körükben is találkozunk a képzettségen és műveltségen alapuló azon baloldali azonosulással, melynek éltető eleme az ideológiai megfontolásokból táplálkozó piac-ellenesség, valamint az általában vett szocialista értékekkel való azonosulás.

Mivel a *tsz-tagok* kiválasztásakor megkötöttük az iskolai végzettség szintjét és csak azokat kérdeztük, akiknek legalább középiskolai végzettségük volt, inkább az irodai személyzet-hez, mintsem a termelésben közvetlenül részt vevőkhöz jutottunk el. E látszólagos hátrányt kiegyenlíti, hogy a tsz-irányítás szervezetében való részvétel semmiképpen sem zárja ki (a helybenlakásból adódó háztáji termelés lehetősége és az ezer szállal összefonódó családi kapcsolatrendszer miatt) a piaci kötődéseket. Ezáltal szinte kísérleti körülmények között

16. ábra

A politikai liberalizmus Lisrel-modellje a managerek körében

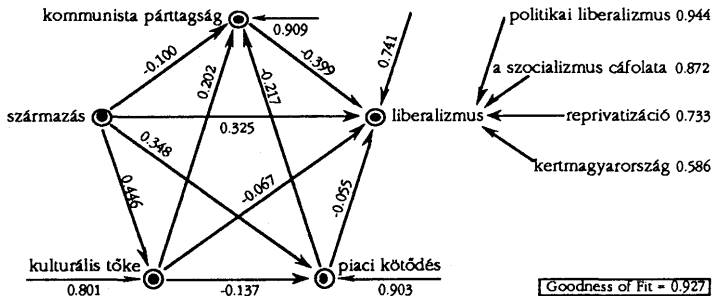
vehetjük szemügyre a különböző származási starthelyzetből ívelő életpályák szabta ideológiai-politikai beállítódásokat, viszonylag magas, illetve viszonylag alacsony kulturális tőke mellett. Az útmodell elemzéséből azt látjuk (Lásd 18. ábra), hogy viszonylag előnyösebb társadalmi származás, ám alacsony kulturális tőke esetén liberális töltetű politikai, gazdasági és ideológiai nézetek várhatóak. Ez a tendencia ellenkezőjébe fordul, ha viszonylag alacsony származáshoz magas kulturális tőke társul, mely rendszerint a kommunista párttagsággal is együtt jár.

A kulturális tőke kissé nagyzólo kifejezése ebben az esetben csupán azt a szimbolikus kulturális fogyasztást jelenti, amely a tsz-szervezetben politikai eszközök révén megszerzett bürokratikus pozícióval és adott körülmények között jelentősnek minősülő hatalommal szükségképpen együttjár. A kulturális tőke a helybeli társadalmi mobilitás mutatója, miáltal a viszonylag alacsonyabb társadalmi származásból adódó hátrányok eltűnhetnek. Az ár, amit a tsz-szervezetben való előrejutásért fizetni kell, ideológiai-politikai konformizmus, és ennek megfelelően elszánt piacellenesség.

Aki viszont jobb származási adottságai miatt nem érzi szükségesnek, hogy kulturális fogyasztást felmutatva beépüljön a tsz-adminisztráció szervezetébe, felvállalhatja liberalizmusát.

18. ábra

A liberális attitűd Lisrel-modellje a tsz-tagok körében

De ha kilép a piacra, ez megint mérséklően hat attitűdjeinek radikalizmusára.

A magas kulturális tőkével rendelkezők esetében a liberális tendenciák visszatérésének útja az ellenzéki politikai aktivitáson keresztül vezet. Ha a kulturális tőkéhez piaci aktivitás társul, az eredmény – mint azt már más típusok esetében tapasztaltuk – ideológiai közömbösség, a gazdaságpolitikai alternatívák iránt mutatott érdektelenség lesz.

Az eddig tárgyalt típusok ha részesednek is piaci eredetű jövedelemből, egzisztenciájuk döntő mértékben kötődik a redisztribúcióhoz. E kötődés hatása azonban távolról sem jelentkezik automatikusan az ideológiai-politikai attitűdök alakulásában, miként a piaci mozzanat bekerülésének eredményeképpen sem tapasztalható az attitűd közvetlen változása. A származás és a kulturális tőke pozitív együttjárása magas értékek esetén viszont szinte minden típusban valószínűsíti a növekvő liberalizmust (a tsz-tagok kivételével, ahol az előnyös származás önmagában is jelentős magyarázó erő képviselt). A kulturális tőke növekedése mindazonáltal egyaránt utat nyit a szocialista és a liberális attitűdök számára. Egyik esetben a kommunista párttagság és/vagy a reformszocialista azonosulás következtében jelennek meg a szocialista ideológiából származó politikai és gazdasági nézetek, míg a másik esetben az ellenzéki politikai aktivitás valamilyen módjának kell elősegítenie a szocialista társadalmi és gazdasági gyakorlatot elutasító attitűdök megszületését. Különös módon a piacra kerülés inkább közömbösséget, ideológiai semlegességet, óvatosságot vált ki, semmint hogy a liberalizmus felvállalásának kedvezne. Egészében véve az látszik, hogy a redisztribúciós közegek, ha a piaci kötődéseket éppen nem is teszi lehetetlenné, ideológiai és politikai tekintetben mintha lefojtaná a piacra lépés következtében egyébként elvárható liberális tendenciák kibontakozását

Az *írók* a szocializmus ideológiai cáfolatát nagymértékben osztják, amihez a mezőgazdaság radikális reprivatizálásának gondolata kapcsolódik. A piacgazdaságon nyugvó politikai

demokrácia képe azonban némiképpen összekuszálva vesz részt az írók liberális attitűdjének alakulásában. Bármiképp is szerveződjön ez a liberális hajlandóság, az előnyösebb társadalmi származás függvényében növekvő tendenciát mutat. A kulturális tőke belépése kissé módosítja a megszokott elágazást: a politikai aktivitással a liberalizmus jár együtt; ám a kulturális tőke egymagában is hajlamosít a szocializmussal szembenálló nézetek elfogadására. De másfelől a magas kulturális tőke a piacra kerülés akadályát képezi, és nagyon kedvez a reformszocializmus megjelenésének. Az alacsonyabb származás és az alacsonyabb kulturális tőke a piaci részvételnek kedvez, s ezen keresztül markánsná válik az ellenzéki politikai aktivitás és az ideológiai gyökerekből táplálkozó szocializmus-kritika.

A *matematikusoknál* és az *ügyvédeknel* figyelhetünk fel arra, hogy a kulturális tőke és az előnyös származás nem mutat pozitív korrelációt. Ennek feltehető az az oka, hogy a míg származási skála finoman és a valós helyzetnek megfelelően méri a társadalmi mobilitást, addig a kulturális tőke mérésébe beleszövődhetnek a válaszadók értelmiségi szerepjátszási motívumai. A hízogó értelmiségi önképhez szükségképpen hozzátartoznak a kulturális tőke mérése során figyelembe vett „szerepkellékek”. Ezek meglétéről különben empirikusan meg sem győződhattünk, ugyanis meg kellett elégednünk a bevallással. A matematikusok és az ügyvédek – elit csoportok tagjai lévén – kevésbé érezhatték szükségét annak, hogy kulturális fogyasztásukat fitogtatva értelmiségi színben tűnjenek fel kérdezőik szemében. Ennek következtében bevallott kulturális tőkékük a mobilitási pályájuk alapján várható szint alatt maradt.

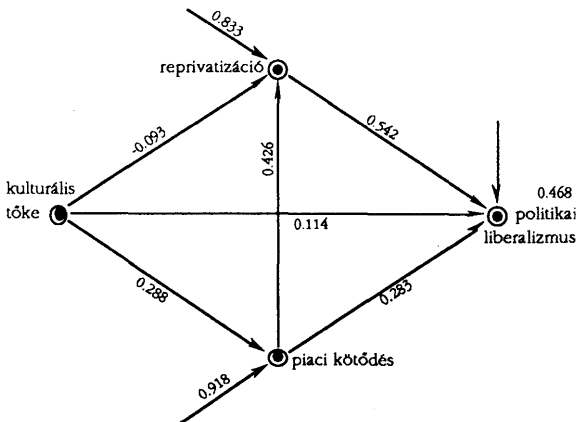
Minél távolibb nemzedékekre nyúlik vissza a matematikusok értelmiségi-középosztályi státusa, annál erőteljesebben megnyilvánuló liberalizmus jellemzi őket. A kulturális tőke hatása a már jelzett körülményeknél fogva a származással ugyan nem függ össze, de az ellenzéki politikai aktivitással társulva az eredendően erős liberális beágyazódást tovább fokozza. A

származástól, valamint a kulturális tőkéől egyébként független piaci kötődésnek ugyanakkor ideológiai-politikai előfeltételei sem kell legyenek. Viszont ha egyszer a piaci részvételre sor kerül, abból liberális beállítódás fakad. E liberális beállítódások belső szerkezete azonban nem a piaci gyakorlat által megkövetelt logika kényszerítő hatása következtében épül fel, hanem teoretikus konstrukcióként, amelynek kulcseleme a reprivatizáció elfogadása. Ennek megléte a liberális politikai-ideológiai világgép összes többi elemének meglétét feltételezi.

Az ideológiai-politikai tudati struktúrákat az egyes típusok által megjelenített létstruktúrákra vetítve voltaképpen csak a káderek, rendőrök és az ügyvédek kapcsán tapasztalhattuk a tudati alakzatok lét általi meghatározottságát. Míg a káderek és rendőrök redisztribúciós kötődéséből antiliberális, a szocializmus eszméit hirdető tanítások elfogadása következett, ezzel szemben az ügyvédeknél piaci beágyazottságuknál fogva egyértelműen és határozottan jelentkező ideológiai és politikai liberalizmust találunk. (A lét-tudat meghatározási viszonyra való hivatkozás persze egyoldalú, mert nem felejt-

19. ábra

A liberális attitűd Lisrel-modellje az ügyvédek körében

kezhetünk meg a két ideáltipikus eset szereplőinek a teljesen eltérő mobilitási háttéréből adódó, szocializációs eredetű antiliberálisusáról, illetve liberalizmusáról.)

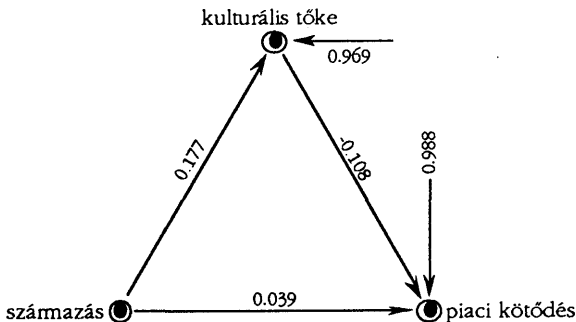
Az ügyvédeknek a szocializmus ideológiájával szembenálló liberális beállítódásai döntően a piaci részvételből következnek. Ehhez képest eltörpülnek a származás, a kulturális tőke és az ellenzéki politikai aktivitás hatásai – ha a liberalizmushoz vezető útba egyáltalán belépnék (lásd 19. ábra).

A strukturális reprodukciós típusok közül a *vállalkozók* tűnnek a legérdekesebbnek. A redisztribuciótól fokozatosan a piac felé haladva az eddig tárgyalt összes típus esetében azt találtuk, hogy az egyén szabadságát életpályája alakulásában részint a származás, részint a kulturális tőke mértéke korlátozza. Ezzel szemben a vállalkozók a szó igazi értelmében véve társadalmi osztályt képeznek, amelybe a bekerülés – legalábbis a mi adataink szerint – független a származástól és – éppen fordítva – csekély mértékben függ, a kulturális tőke szintjétől (lásd 20. ábra).

Ezt az osztályt igazán érdekessé az teszi, hogy piaci pozíciójukból egyáltalán nem következik az a fajta ideáltipikus liberális ideológiai-politikai világnézet és magatartás, melyet az ügyvédek csoportjában leírhattunk.

20. ábra

A piaci kötődés Lisrel-modellje a vállalkozók körében

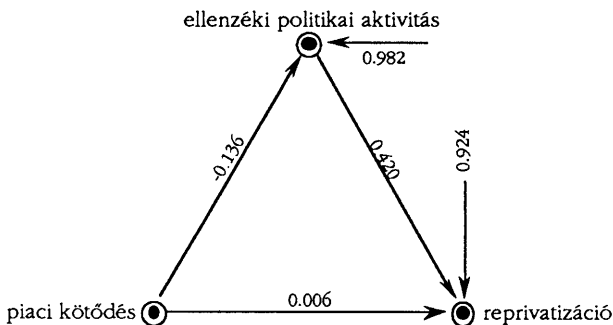
A 21. ábrán a sok kínálkozó példa közül a legkirivóbbat mutatjuk be. A piaci kötődéstől nem nyílik az ellenzéki politikai aktivitás felé út (egyébként a vállalkozói pozíció a kommunista párttagságot sem valószínűsítette), de a vállalkozói léthez elvileg szervesen hozzátartozó piacgazdasági kulcselképzelés, a reprivatizáció gondolata is hiányzik a vállalkozói világtépből. (A liberális politikai és gazdasági altitűdök egészében véve sem szerepelnek jobban. Egyetlen kivétel a szocializmus ideologikus cáfolata, melynek irányába a vállalkozók körében enyhe rokonszenv mutatkozik.)

Persze egyszerű paradoxonnál jóval többről van szó. Már megszületett egy osztály, mely azonban Marx híres, bár nem éppen a burzsoáziára vonatkozó kifejezését használva *an sich* állapotában még nélkülözi a létének megfelelő tudatot. Az sem kizárt ugyan, hogy e tudat nagyon is adekvát, mivel az a piac, amelynek kötésében az 1980-as évek végének magyar vállalkozója élt és dolgozott, nem adhatott lehetőséget a valódi piacgazdaságra vonatkozó ideológiai és politikai nézetek kikristályosodásának.

Az eddigiek során kizárólag a különböző strukturális-reprodukciós szempontok függvényében vizsgáltuk a tudattartalmakat. Emlékeztetünk azonban arra, hogy a válaszadók-ból rokon jellegű ideológiai-politikai nézeteik alapján négy

21. ábra

A reprivatizációs attitűd Lisrel-modellje a vállalkozók körében

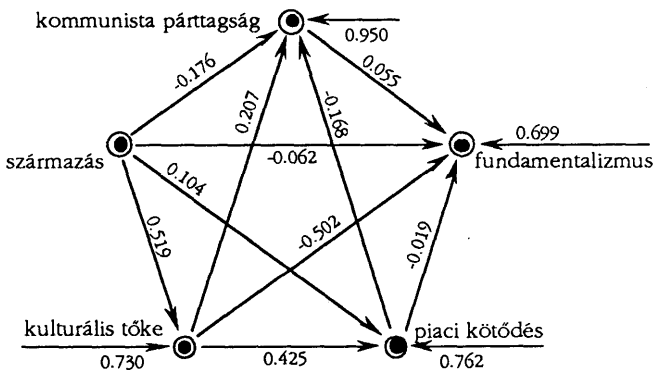
jellegetesen eltérő profilsoportot alakítottunk ki. Ezeket a csoportokat a különböző strukturális reprodukciós változók magyarázó terébe helyezve az ideológiai-politikai tudás még feltáratlan jellemzőit mutathatjuk meg. Csak ebből az irányból vehetjük közelebről szemügyre a szocialista-kommunista ihletésű attitűdök közötti finomabb különbségeket, melyeket a nézetek elemzésére eddig alkalmazott módszerek homályban hagytak. A liberálisok csoportjáról nincs mit mondanunk, mivel amit e csoportról kideríthetünk, az jottával sem bővíti az ideológiai-politikai liberális attitűdökről és társadalmi genezisükről korábban felrajzolt képet.

A reformszocialisták és a csendes többség tagjai közé való bekerülésnek kedvez a származási és kulturális előnyök kapcsolódása. Ha magas a kulturális tőkékjük, akkor mindkettő vonatkozásában valószínű, hogy politikailag aktívvá válnak (akár ellenzéki, akár kommunista irányban). Míg az ellenzéki politikai aktivitás egyik esetben sem kedvez a csoportba való bekerülésnek, addig a kommunista párttagság pozitívan jár együtt e két profilsoportba tartozással.

Ha viszont magas kulturális tőkéjüktől vezérelve kilépnek a piacra, politikai hajlandóságuk elvész. A reformszocialisták

22. ábra

A fundamentalista csoportba kerülés Lisrel-modellje

esetében a piaci kötődés növeli a liberális eszmerendszerrel szembeni ellenállást, míg a csendes többség piaci kötődése egyáltalán nem befolyásolja ideológiai-politikai világgépük tartalmát.

A *fundamentalisták* soraiba való bekerülésnek az alacsony társadalmi származás, a kulturális tőke és a piaci kötődés hiánya (a redistribúciós kötődés léte) kedvez. E meghatározókhöz képest a kommunista párthoz tartozás lényegtelen (lásd 22. ábra).

A társadalom ideológiai-politikai vezető szerepére igényt tartó, közel egy milliós tagságú Magyar Szocialista Munkáspárt 1989 őszén megszüntette önmagát. A párttagság tényétől függetlenül jelentkező szocialista konzervativizmus arra utal, hogy gyökerei messze túlnyúlnak az egykori politikai szervezetben való részvétel sok tekintetben konform motivációin. A kommunista tömegpárt feloszlásával keletkező űrben a fundamentalisták feltehetően könnyebben megtalálják majd politikai identitásukat, mint a reformszocialisták és a csendes többség soraiba tartozó politikai névtelenek, akik komformitásuknál fogva várhatóan az új politikai irányok felé tájékozódnak majd.

NEMZET ÁLTAL HOMÁLYOSAN

A jaltai egyezmény sajátos sztálini értelmezésének eredményeképpen létrejött kelet-európai szocialista társadalmak egyre nagyobb kilengéseket mutató, több hullámban jelentkező válságtünetei a nemzeti identitás felélénkülésével jártak. A felületes szemlélő azt gondolhatná, hogy ok-okozati kapcsolat áll fenn a fokozódó válság és a nemzeti ébredés között. Valójában arról van szó – amire már korábban utaltunk is –, hogy Kelet-Európa megszervezésének és központi irányításának sztálini koncepciója a nemzetállami keretek megőrzését igényelte. A Pravda 1948. január 28-án közölt cikke – mely az akkori idők politikai szokásainak megfelelően felért egy szovjet kormánynyilatkozattal – fekete-fehéren kijelentette, hogy a kelet-európai országoknak „nincs szükségük olyan kétséges és mesterséges képződményekre, mint föderáció, konföderáció vagy esetleges vámunió. Ehelyett inkább függetlenségük és szuverenitásuk megszilárdítása és védelme szükséges, népeik demokratikus erőinek mozgósításával és szervezésével, ahogyan azt a kilenc kommunista párt jól ismert nyilatkozatában félreérthetetlenül rögzítették”. (Mezei [1989] 2. o.) Amikor azután teljes erővel beindult a kelet-európai társadalmak szocializmusként legitimált modernizációs kísérlete, az e társadalmakat tagoló strukturális-gazdasági, politikai, világnézeti, regionális, sőt nemi, illetve nemzedéki kategóriák sorra veszítették el identitásszervező erejüket.

Következésképpen a modernizációs kísérlet csődje szükségképpen aktivizálta az egyetlen épen hagyott hovatarozási kategóriát, a nemzeti identitást. (Szabó [1986])

A kelet-európai nemzetállamok szocializmus előtti története persze távolról sem nevezhető sikertörténetnek és különösen kedvezőtlenül alakul a mérleg a nemzeti kategória vonatkozásában. Az a tény, hogy a közép-kelet-európai régió társadalmi egészen az első világháború végéig birodalmi keretek között léteztek, a nemzetté válás esetében a kultúrnemzeti kényszerpályának kedvezett. Nyugat-európában a XVII-XVIII. század polgári forradalmi államnemzeti kereteket jelöltek ki, miáltal a gazdasági szféra piaci elveken nyugvó autonómiája bázisán demokratikus politikai struktúra, plurális ideológiai és kulturális élet jött létre. (Szűcs [1989]) A kultúrnemzeti fejlődésben a modern társadalmakra jellemző differenciálódás feladatai egymásra csúsztak, és ennek következtében a származási, nyelvi, etnográfiai szempontok jegyében megteremteni kívánt nemzeti egység túlterhelődött és némiképp öncélúvá vált. A kelet-európai nemzeti ideológiákban az etnocentrikus örökségből táplálkozó tagadás, a többi hasonló sorsú nemzetétől való elhatárolódás, a különbségek hangsúlyozása és a kisebbségekkel szembeni intoleráns attitűd vált meghatározóvá. E rosszindulatú és szerencsétlen ideológiai képletnek különösen kedvezett a kis közép-kelet-európai nemzetállamok önsorsrontó versengése a nagyhatalmak kegyeiért. (Csepeli [1989])

E helyzet valamennyi közép-kelet-európai nemzetállam számára súlyos traumák forrását képezte, de Magyarország esetében további bonyolító és súlyosbító körülményt jelentett, hogy mindkét világháborúban vesztesként kényszerült nemzeti szempontból felettébb előnytelen békeszerződések aláírására. Az ország második világháborús szereplése a kultúrnemzeti elvekre épülő nemzeti identitás sebezhetőségét, antiszemita és szélsőjobb irányba való csábíthatóságát is felszínre hozta. A kedvezőtlen külpolitikai feltételrendszer hibás és bűnös belpolitikai reagálásokkal párosult. E kettős negatív kötésben végképp nem nyílt lehetőség, hogy az

1945 után kialakuló Moszkva központú kelet-európai nemzetközi szerveződésben őszinte és nyilvános társadalmi kommunikáció eredményeként a magyar nemzeti identitás feldolgozhatja a társadalompatológiai tüneteit: az elfojtást és az amnéziát. Míg a többi közép-kelet-európai ország (Kelet-Németországot kivéve) a szocializmus időszakában is többé kevésbé gátlástalanul kihasználta a nemzeti ideológiában rejlő legitimációs lehetőségeket, addig Magyarország az említett körülmények következtében – legalábbis hivatalosan – meglehetősen szembeszen kezelte a nemzeti kérdést.

Az 1980-as évek végén bekövetkezett fordulat Magyarországon esetében ténylegesen magával hozta a nemzeti problematika társadalomlélektani felélénkülését. Évtizedek óta először került sor a trianoni békeszerződés magyar szempontból elnyert követelményeinek nyílt és tárgyszerű megvitatására. Ugyancsak lehetővé vált az 1938 és 1944 közötti zsidóüldözések és egyéb diszkriminációs politikai lépések gyászos mérlegének megvonása.

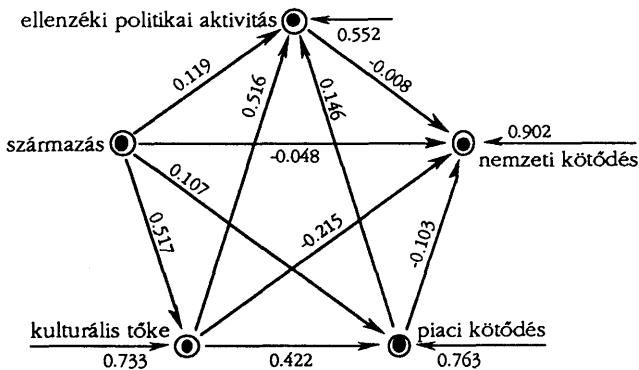
Amikor vizsgálatunk kérdőívét terveztük, a nemzeti éledés tünetei erőteljesen tapasztalhatók voltak. A rohamosan változó ideológiai-politikai légkörben kiváltképp nehéz feladatot jelentett azonban, hogy a nemzeti identitás és attitűd vizsgálatára megfelelő eljárásokat alakítsunk ki. Hetek-napok alatt korábban elgondolhatatlan követelések valósultak meg (szolidaritási tömegdemonstrációk az erdélyi magyar nemzeti kisebbségért, az 1956-os felkelés nemzeti forradalomként és szabadságharcként történő rehabilitációja, Nagy Imre és a többi kivégzett nyilvános végtisztessége). Az események oly hirtelen következtek be, hogy néhány esetben nem tudtunk kérdéseinkkel elébük menni. A román-magyar barátsági szerződés azonnali felmondása, valamint Magyarország nyugat-európai integrálódásának kívánatossága, a címer és az állam elnevezése iránt érdeklődő kérdéseink mindazonáltal – véleményünk szerint – jól befogták a vizsgálni kívánt problematikát. 1988 végén, amikor kérdőívünket készítettük, szinte agyrémnek számított a magyar vállalatok külföldi tőkés

vállalkozók kezére juttatása. Ám a kérdőívbe mégis felvettünk egy skálát, amellyel azt mérhettük, hogy a válaszadók szerint egy magyar nagyüzem hány százalékos arányban kerülhet külföldi tőke tulajdonába.

Az ideológiai-politikai tudás feltérképezése során már felfigyelhettünk arra, hogy a nemzetudat egyes dimenzióinak mérésére kialakított változók csekély mértékben és csak szórványosan járnak együtt. Ennek alapján már akkor arra gondoltunk, hogy diffúz, belsőleg rendezetlen, ideológiailag „szabad vegyértékű”, azaz sokféle kapcsolódni kész attitűd-alkazzal állunk szemben. Az összességében vizsgált ideológiai-politikai tudás egyik nézetszervező tengelye egyértelműen a nemzeti témával kapcsolatos kérdések mentén jött létre. Ez a mutatószám részletező elemzésekre nem alkalmas, mindössze arra szolgálhat, hogy a nemzeti elköteleződés mértékét, etnocentrikus irányát mérje. A LISREL-program által létrehozott magyarázó térbe helyezve egyetlenegy változó hatását sikerült csak kimutatni: a kulturális tőke emelkedésének függvényében csökkenő mértékű a nemzeti involváció (lásd 23.ábra). (Ez persze azt jelenti, hogy minél kisebb a kulturális tőke, a nemzeti involvációt kissé nyersen mérő mutató értéke annál nagyobb.)

23. ábra

A nemzeti kötődés Lisrel-modellje

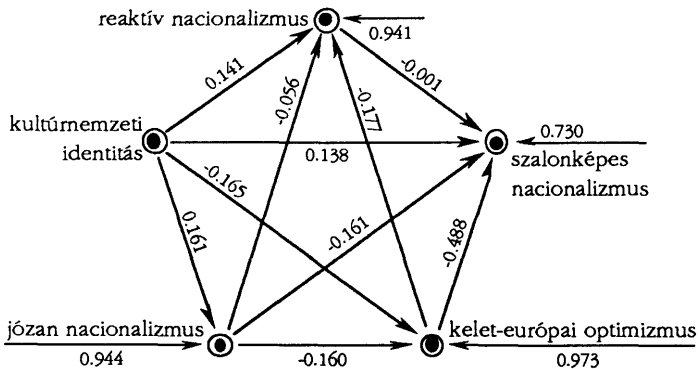
A nemzeti elköteleződésben szerepet játszó tudattartalmak feltárása során kapott egyes nemzetudati változókat LISREL-eljárás segítségével elemezve láthatóvá válnak az átlagosan elég gyenge hatások. A modellbe itt nem került be az államnemzeti identitás, mivel semmifajta magyarázó ereje nem mutatkozott. Ennek oka az, hogy a változóban az államnemzeti identitás elemei a kultúrnemzeti identitás elemeivel keveredtek, s ezen a változó elnevezésének kutatói önkénye nem tudott változtatni.

A modellből kitűnik, hogy a kultúrnemzeti identitás ellentmondásos szerkezetű. Egyaránt kapcsolódik a reaktív és a józan nacionalizmushoz, melyekből viszont nem nyílik út a szalonképes nacionalizmus felé. A Magyarország kelet-európai helyzetének megítéléséből fakadó optimizmus figyelemre méltóan negatív együttjárást mutat valamennyi nemzetudati változóval. A kultúrnemzeti identitás vagy közvetlenül kapcsolódik a szalonképes nacionalizmushoz, vagy közvetetten a kelet-európai optimizmus tagadásán keresztül jut el ugyanoda (lásd 24. ábra).

A kultúrnemzeti identitás sokarcúságát támasztja alá, hogy sokkal inkább együttjár a nemzetközpontú értéktudat

24. ábra

A szalonképes nacionalizmus Lisrel-modellje

inkonzisztenciájával, szemben az államnemzeti identitással, amely kifejezetten kedvez a konzisztens nemzetközpontú értékelő beállítódásnak (lásd 25. ábra).

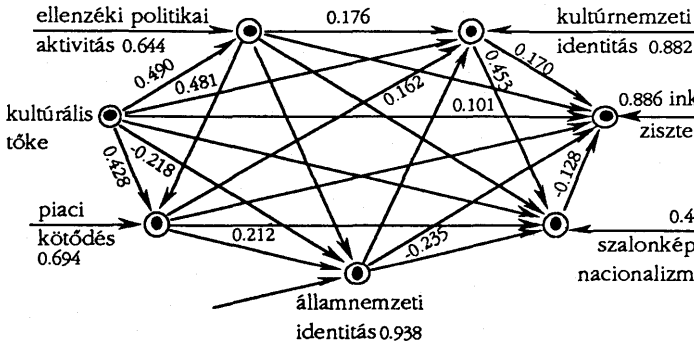
A liberális világképnek leginkább megfelelő nemzettudati alakzat a szalonképes nacionalizmus, mely részint közvetlenül a kulturális tőkéől és gyengébben a származástól, részint a politikai liberalizmustól, reprivatizációs attitűdtől, valamint a szocializmus ideologikus elutasításától a kertmagyarország-képen keresztül, közvetetten függ (lásd 26. ábra).

Már a nemzeti identitás tárgyalása kapcsán utaltunk arra, hogy a szalonképes nacionalizmus lényegi mozzanata a kelet-európai elhatárolódás (megint egy negativizmus), melyhez képest a Nyugat-Európa felé fordulás nem annyira a tényleges integrálódást, hanem inkább a nemzeti identitás konzerválását foglalja magába. A liberális világképnek jóval inkább megfelelő nyugatos nacionalizmus viszont sehova sem kapcsolódik. A szalonképes nacionalizmus semleges viszonyul a nemzetközpontú értéktudathoz (józan versus reaktív nacionalizmus) és enyhén kapcsolódik az kultúrnemzeti identitáshoz.

Az attitűdalakzat szociológiai hátterét az ellenzéki politikai aktivitás, valamint a piaci kötődés egyértelműen jól magyarázza.

25. ábra

A szalonképes nacionalizmus inkonzisztenciájának Lisrel-modellje

Természetesen mindkét esetben a kulturális tőkéhez vezet vissza a kiindulópont.

A reformszocializmus és a szalonképes nacionalizmus között erős tasztító hatás figyelhető meg. Ugyanakkor a józan nacionalizmus, valamint a kultúrnemzeti identitás kapcsolódása is jellegzetesnek mondható. A kapcsolódások erősödésének arányában azonban csökken a kulturális tőke szerepének jelentősége.

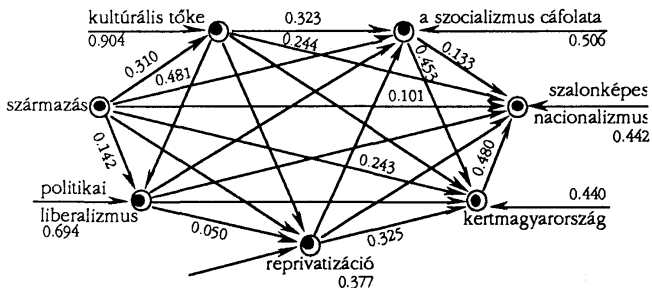
Az ortodox kommunista ideológiai-politikai beállítódás (melyet ez esetben a szocializmus és az 1989 végéig sztálinista gyakorlatot követő szocialista országok azonosítása révén mértünk) nélküli a nemzeti involvációt. A nemzeti tudat egyes összetevői részint hiányoznak, részint negatív kapcsolatban állnak a szocialista konzervativizmus ideológiájával.

Az ideológiai-politikai tudás konzisztenciája a politika és a reprivatizáció témáinak esetében nem kedvez a nemzeti elkötelezettségnek. Minél rendezetlenebb és homályosabb viszont a liberális politikai és reprivatizációs attitűd, annál hajlamosabb kapcsolódni a nemzeti ideológiához, természetesen a szalonképes nacionalizmus keretein belül maradván (lásd 27. és 28. ábra).

A szocializmus ideológiai cáfolata eredendően inkonzisztensnek mutatkozott, és mivel e cáfolat eleve kevésbé kapcsolódik

26. ábra

A szalonképes nacionalizmus Lisrel-modellje

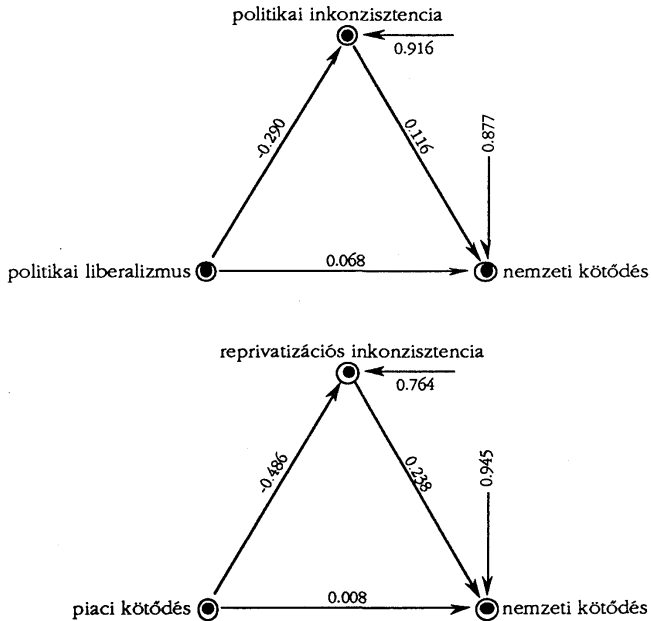

a nemzeti problematikához, az inkonzisztencia növekedése csak tovább növeli a távolságot a nemzeti tudat tartalmától. A kertmagyarország-attitűd esetében az inkonzisztencia semmiféle hatását nem tapasztaltuk. Ennek az az oka, hogy az agrárius beállítódás részét képezi a nemzeti involvációnak.

Fordított irányból vizsgálódva azt is megnéztük, hogy a nemzeti tudat inkonzisztenciája milyen hatást gyakorol az ideológiai-politikai tudattartalmakra. Azt találtuk, hogy minél konzisztensebb a nemzeti involváció, annál határozatlanabb a politikai és az ideológiai liberalizmus. A gazdasági témákkal

27-28. ábra

A nemzeti kötődés Lisrel-modellje

kapcsolatos beállítódásokat már a nemzeti tudattartalmak konzisztenciájának a mértéke nem befolyásolja.

Bár a fontosabb strukturális változók függvényében (nyilvánvalóan a kulturális tőke szerepe a legfontosabb) a nemzeti tudat tartalmának szerveződése eltérően alakul, az egyes szerkezeti elemek meglehetősen rosszul illeszkednek egymáshoz. A nemzeti involváció durva és globális mutatójától a részletesebb mutatók felé haladva egyre inkább felsejlik az egyes összetevők ellentmondásos viszonya. Ebből adódóan a liberális, illetve a reformszocialista nézetekhez való kapcsolódás kontúrjai némiképp egymásba mosódnak. Különösen figyelemre méltó, hogy a nemzeti kötődés mintha csak fokozódna az ideológiai-politikai tisztánlátás hiányával. Másfelől az ideológiailag konzisztens nemzeti tudat inkább összekuszálja a politikai, gazdasági és ideológiai attitűdök gondolati háttérét, semmint hogy azok tisztázását segítené elő. Végső soron ez az, ami igazán fokozza a homályt.

A nemzeti optika lélektanilag egyfelől ideológiai-politikai, másfelől erkölcsi tudattartalmakat szintetizálhat. A tolerancia erkölcsi értéke közvetlenül is érinti a nemzetfelfogást, amennyiben a nemzeten belüli kisebbségek hátrányos megkülönböztetésének kérdésével szembesül. Bár a magyarországi zsidóság és cigányság történetileg és társadalmilag egymástól gyökeresen különböző csoportokat alkotnak, a velük kapcsolatos sztereotípiákkal és előítéletes beidegződésekkel szemben tanúsított viselkedés a nemzetfelfogás nyitottságát, rugalmasságát, etikai dimenziójának mélységét teszi próbára.

A kifejezetten humanista problematika felé maga az empirikus eljárás tört utat, amennyiben – mint arra az ideológiai-politikai horizontokkal foglalkozó fejezetben utaltunk – a halálbüntetés szükségességére vonatkozó attitűdök „maguktól” kerültek be abba a főkomponensbe, mely a kisebbségekkel szemben tanúsított tolerancia értékeit is tartalmazták. A tolerancia és a humanizmus kapcsolódása azonban látszatnak bizonyult. Amikor a nemzeti kötődést mutató faktorról

vetettük egybe a toleranciát és a humanizmust, kiderült, hogy horizontális kapcsolódásuk csupán látszat: a nemzeti kötődéssel a tolerancia pozitívan, a humanizmus pedig negatívan járt együtt. A nemzeti kötődés mint változónév talán kicsit megtévesztő, mivel inkább a kultúrnemzeti ideológiából táplálkozó etnocentrikus tudattartalmak sajátos együttállása jelenti lényegét. A korrelációs adatok ezért okoztak meglepetést.

Az ellentmondás úgy volt feloldható, hogy a megkérdozteteket a toleranciájukra és humanista beállítódásukra utaló válaszaik alapján négy alcsoportra osztottuk. Intoleránsoknak neveztük azokat, akik a halálbüntetést szükségesnek tartották, miközben a kisebbségi csoportokkal szemben megnyilvánuló előítéletek és hátrányos megkülönböztetés elleni harcot nem tartották fontosnak. Ezzel szemben a toleránsak csoportjába kerültek, akik a két kérdésben éppen ellentétesen vélekedtek. A következetlen toleránsok elleneztek a halálbüntetést, de a kisebbségi problematikában már nem adtak toleranciára utaló választ. Végül az áltoleránsok csoportjába azok kerültek, akik elleneztek a halálbüntetés eltörlését, miközben sürgették a kisebbségek diszkriminációja elleni fellépést.

Az utóbbi csoport elkülönítése során arra gondoltunk, hogy e csoport tagjai voltaképpen csak a halálbüntetés kérdésében adtak őszinte véleményt, míg a kisebbségekre vonatkozó kérdésben önmaguk vagy a kérdezőbiztos előtt jó színben feltűnni akarván konform motivációknak engedve foglaltak állást. Elgondolásunk elméletileg is alátámasztható, hiszen nyilvánvaló, hogy a halálbüntetés kérdésében a magyar közvélemény köztudomásúan erőteljesen megoszlik. Ezért ha valaki nyilvánosan megnyilatkozza kedvező színben kívánja magát feltüntetni, teljesen mindegy, hogy milyen véleményt hangoztat. Ezzel szemben a konform motivációk által vezérelt liberális önképnek inkább árthat, ha valaki olyképpen foglal állást, hogy a kisebbségeket sújtó előítéletek és hátrányos megkülönböztetések ellen szükségtelen fellépni, mivel azok jelentéktelenek. Ily módon, ha egyszerre tapasztalunk toleráns

és antihumánus választ, inkább az utóbbit, mintsem az előbbit fogadhatjuk el őszintének.

26. táblázat

A tolerancia csoportok és az attitűdök kapcsolódásai

	Etnocentrikus nemzeti kötődés	Tolerancia és humanizmus
Áltoleránsok	+0.39	-0.3
Intoleránsok	-	-0.52
Toleránsok	-0.20	+0.41
Következetlen toleránsok	-0.58	+0.22

Elgondolásunkat az adatok is alátámasztották (lásd 26. táblázat). A tolerancia-válaszokat szintetizáló mutató korrelációi alapján az áltoleránsok kristálytisztán elkülönülnek a toleránsoktól. Az utóbbiak toleráns és humánus beállítódása élesen ellentmond az etnocentrikus nemzeti kötődésnek, szemben az áltoleránsokkal, akik e kötődés csábításainak képtelenek ellenállni. A 26. táblázat alapján megfejtethető, hogy kiinduló elemzésünk során miért tapasztaltunk paradox korrelációkat a nemzeti kötődés és a tolerancia, valamint a humanizmus között. Elkülönítve az áltoleránsokat, a tolerancia-humanizmus mutató visszanyerte mérőképességét, amit az *is* bizonyít, hogy az őszintén toleránsok esetében a mutató pozitív marad, míg az intoleránsok és az áltoleránsok esetében negatívba fordul.

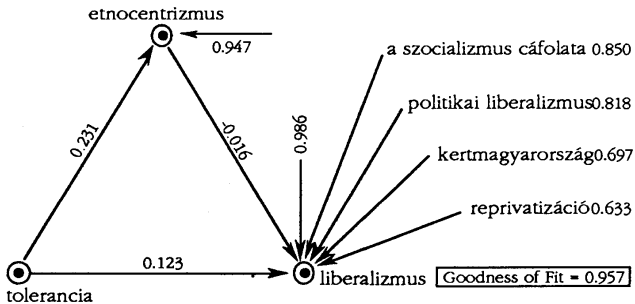
Mindebből az a tanulság, hogy a toleranciát és humanizmust szintetizáló mutató a liberális értékrendből következő autentikus értékeket, valamint a konform liberális megnyilvánulásokat összemossa.

A kulturális tőkétől a liberalizmusig vezető útmodell (melyből a származást és a piaci kötődést azért hagytuk ki, mivel hatásaik ismert módon döntő mértékben a kulturális tőkén keresztül érvényesülnek) megerősíti a tolerancia-mutató ellentmondásos tartalmáról tett megállapításainkat: a

toleranciából nincs átkötés a liberalizmushoz (lásd 29. ábrd). A liberalizmushoz a kulturális tőkétől és az ellenzéki politikai aktivitástól közvetlenül vagy a humanizmus közvetítésével vezet csak út.

Ezáltal a társadalmi tolerancia mint önálló érték elszakad egyik legfontosabb forrásától, a liberális ideológiai-politikai beállítódástól (Lásd 30. ábra). Csak közvetítő nézettartalmak belépésével – mint például a humanista gondolkodásmód - sikerülhet az átkötés megvalósítása. Ennek kapcsán azt is megnéztük, hogy a nemzeti identitás vajon milyen irányban

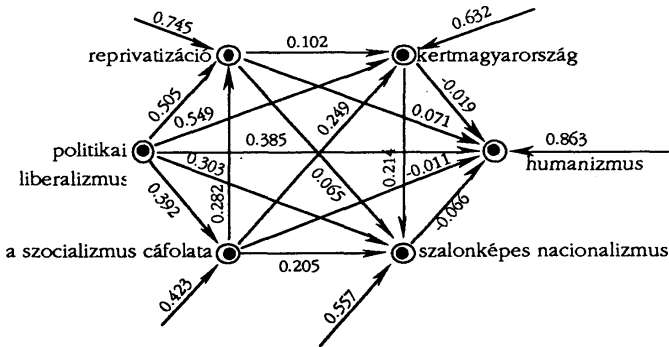
30. ábra
A liberális attitűd Lisrel-modellje

Másrésről felmerül a kérdés, hogy vajon a válaszadók ideológiai-politikai tudásába a halálbüntetés ellenzése általános humanisztikus értéként szövídik-e bele, s ha igen, ez mögöttes vezérlő elvként miként hatja át az egyén általános ítélet- és véleményalkotását, az élet más területeire vonatkozó attitűdjeit. E kérdés megválaszolására megnéztük, hogy milyen együttjárások figyelhetők meg a különféle témájú már tárgyalt attitűdök és a halálbüntetés megítélése között. A legfigyelemreméltóbb jelenség abban mutatható ki, hogy bár a liberalizmustól az ortodox szocializmusig húzódó skálán a halálbüntetés ellenzése természetesen a liberális világkép velejárója, de ez annál inkább gyengül, minél inkább specifikálódnak az egyes attitűdök (lásd 32. ábra).

A sokváltozós regressziós eljárás a kifejezetten politikai motivációkból táplálkozó humanista beállítódás létét bizonyítja, mely a politikai attitűdökkel igen szoros együttjárást mutatva az összes egyéb témájú attitűddel alig vagy egyáltalán nem függ össze. A halálbüntetés ellen megnyilvánuló alapvetően politikai tartalommal és üzenettel átszőtt attitűdhez elsősorban nem a strukturális-redistribúciós társadalmi újratermelés szer-

32. ábra
A humanizmus Lisrel-modellje

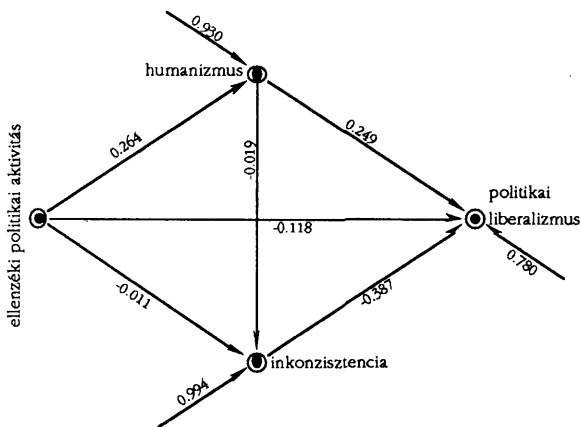
kezetében elfoglalt helyen, hanem a kulturális és iskolázottsági háttér állomásain keresztül vezet az út. A halálbüntetés erőteljesen politikai kérdésként való kezelése annyiban képezhet elbizonytalanítható tényezőt, hogy e büntetésnem még oly heves elutasítása mögött is talán csak rövid távú és elszigetelten érvényesülő politikai késztetésről beszélhetünk, amely mögött kifejtetlen marad egy lappangó, nagyfokú bizonytalanság.

E gondolatmenet ellenőrzése érdekében az ideológiai-politikai nézeteiket tekintve liberálisnak mutatkozó profilszoporra szűkítve külön megvizsgáltuk, hogy az ellenzéki politikai aktivitástól a liberális politikai nézetekig vezető út alakulásában miként vesz részt a halálbüntetést ellenző attitűd, valamint annak inkonzisztenciája. Az elemzést azért szűkítettük e profilszoporra, mivel itt a halálbüntetés ellenzése magától értetődőnek tekinthető.

A 33. ábra valóban azt mutatja, hogy a halálbüntetés ellenzése híd szerepet tölt be a liberális politikai gyakorlat és az annak megfelelő politikai elmélet között. Ahhoz azonban, hogy e

33. ábra

A politikai liberalizmus Lisrel-modellje

beállítódás konzisztens szerkezetben, feltehetően mint autonóm humanisztikus érték beilleszkedjék a liberális értékrendbe, nem szükséges politikai aktivitás. (Az erkölcsi értékek szerveződésére nézve azonban adatokkal nem rendelkezünk. Ezért állításunk inkább csak feltevés.)

A halálbüntetés elvetésének morális, illetve politikai motívációi közötti különbség árnyaltabbá válik, ha az elemzésbe a profilsoportok, valamint a típusok lehetséges hatásait is bevonjuk (lásd 27. táblázat).

27. táblázat

A halálbüntetés-factor átlaga a főbb ideológiai profilsoportok szerint

	Átlag	Szórás	Esetszám
Összes eset	.0017239	.9987172	689
Liberális	-.3708369	.9207720	213
Reformszocialista	-.3048288	.9191257	178
Fundamentalista	.4304296	.9029000	127
Csendes többség	.4664970	.9320415	171

Az eredmények ismét csak azt sugallják, hogy talán nem is annyira az ideológiai beállítódás, hanem a politikai beállítódás és változtatni akarás határozza meg alapvetően a halálbüntetés kérdése körüli vélemények szerveződését. Ez magyarázza, hogy a polárisán ugyan ellentétes, de politikai radikalizmusát tekintve aktív liberális és reformszocialista csoportok egyaránt erőteljesen elvetik a halálbüntetés alkalmazásának elvét. A status quoban érdekelt fundamentalisták és az ideológiailag és politikailag egyaránt motiválatlan csendes többség viszont támogatja azt.

A profilsoport között azonban figyelemre méltó eltérés mutatkozik a válaszok inkonzisztenciája tekintetében: míg a csendes többség halálbüntetést pártoló beállítódása mögött konzisztens attitűdök húzódnak, addig a politikai és ideológiai tekintetben egyaránt zavarodottabb és helyüket kereső fundamentalisták a kérdések megválaszolásában sokkal

ellentmondásosabbak (lásd 28. táblázat). Ha pedig eltekinünk az inkonzisztenciák különböző mértékétől, kiviláglik, hogy míg a liberális beállítódás általában kizárja a halálbüntetés helyeslését, addig a reformszocialista beállítódás esetében csak a konzisztensen válaszolók esetében igaz. Ugyanakkor ennél a csoportnál jelentkezik egy, a véleményét tekintve ellentmondásos réteg is, akik a halálbüntetés tekintében is megosztottak. (Lásd *függelék A/14, táblázat*)

Az egyes foglalkozási típusok mentén markáns különbségek jelentkeznek a halálbüntetés megítélésében (lásd 29. táblázat). A leginkább ellenzők csoportját az írók és az ügyvédek alkotják, de az átlagosnál magasabb értéket mutatnak a matematikusok és a vállalkozók is. Ezzel szemben a halálbüntetés eszközét leginkább elfogadni látszanak a nagyipari elit szakmunkások és az APEH-tisztviselők. Figyelemre méltó a vállalati managerek között észlelt nagyfokú bizonytalanság a kérdés megítélésében.

A vállalkozók sokkal megosztottabbnak látszanak az ellenzés tekintetében, míg a halálbüntetést pártolók táborába felzárkóznak a rendőrök és kisebb mértékben az 1950-es években kiemelt politikai-gazdasági káderek csoportja is. Különösen érdekes, hogy a tanárok inkább a halálbüntetés helyeslése, semmint elutasítása felé húznak, ami már a társadalmi normák közvetítésében betöltött kiemelkedő szerepük-nél fogva is messzeható jelentőséggel bírhat.

28. táblázat

A válaszokban mért inkonzisztenciák százaléka a főbb ideológiai profilszempontok szerint

	Az inkonzisztencia mértéke			Összesen
	0.0	71	1.41	
Liberális	74.6	17.8	7.5	213
Reformszocialista	72.5	18.0	9.6	178
Fundamentalista	61.4	16.5	22.0	127
Csendes többség	72.5	20.5	7.0	171
Esetszám	490	126	73	689
	71.1	18.3	10.6	

Tovább árnyalja az eddigi képet, ha az ítéletek mögött húzódó inkonzisztenciákat is az elemzés körébe vonjuk, (lásd *függelék A/15, táblázat*) Az írók konzisztens tiltakozó beállítódása a halálbüntetés szükségességével szemben egyedülálló, ami feltehetően az írói hivatásból fakadó morális érzékenységből fakad. A többi foglalkozási típus esetében (amennyiben halálbüntetés-ellenességet észlelünk) a politikai motivációt tartjuk inkább érvényesnek.

Általában véve megállapíthatjuk, hogy ha a válaszokban kimutatható ellentmondásokat a foglalkozási típusok szerint vizsgáljuk, az ellenzés sokkal konzisztensebb az ezt vallók körében, mint az elutasítás.

A foglalkozási típusok az ideológiai-politikai profilokkal átszőve gyakorolnak hatást a halálbüntetés helyeslésére, illetve elutasítására. A liberális politikai-ideológiai profilokkal leginkább jellemezhető csoportjaink (mint például az írók, matematikusok és különösen az ügyvédek) konzekvensen ellenzik a halálbüntetés alkalmazását. Azok a csoportok viszont (managerek, vállalkozók, pártmunkások, káderek, tsz-

29. táblázat

A halálbüntetés factor átlagai az egyes foglalkozási típusok szerint

	□□□□□	Szórás	Esetszám
Összes eset	.0017239	.9987172	689
Manager	-.0997641	.8547674	63
Tanár	-.1655853	.8932397	68
Vállalkozó	-.0351143	1.0967026	54
Ügyvéd	-.5468836	1.0129129	46
APEH-üsztv.	.3682324	.9567425	48
Matematikus	-.3959755	.8724768	48
Tsz-tag	.0437446	.8759818	37
Pártapparátus	-.1456774	1.0308144	84
író	-.5113845	.8100573	38
Munkás-elít	.5399957	.8997101	99
Rendőr	.3443918	.9079264	45
Káder	.1391687	1.0633415	59

alkalmazottak), akik az ideológiai-politikai beállítódás szerint megosztottak, hasonlóképpen megosztottak a vizsgált kérdésben: a liberális és reformszocialista profil az ellenzést, a fundamentalista beállítódás és a profil hiánya viszont az elfogadás attitűdjét erősíti. A tanárok esetében azonban az előbbi attitűd csak a tisztán liberális orientáció esetében mutatható ki. Végül figyelemre méltó, hogy bizonyos csoportoknál a halálbüntetés kérdésében elfoglalt álláspont független az egyéb mért attitűdöktől: az APEH-tisztviselők és a rendőrök vagy bizonytalanok vagy halálbüntetés-pártiak, a nagyipari elit szakmunkások pedig konzekvensen a halálbüntetés mellett voksolnak. Ők jelentik e nézetcsoporthoz szélsőségesen konzervatív képviselőit.

A toleranciát mérő kérdésekre adott válaszok elemzését megzavaró konform hatások háttere részint a foglalkozási típusoknak (illetve az általuk közvetített származási-kulturális hátrányoknak), részint az ideológiai-politikai profilsoporthoz való tartozásnak tulajdoníthatók. Az áltoleránsok legnagyobb arányban a rendőrök (67%), a káderek (48%) körében fordultak elő. A másik szempont szerint vizsgálva az látható, hogy a liberálisokat kivéve (akiknek a többsége toleráns) a profilsoporthoz egyaránt magas az áltoleránsok aránya. (Kiemelkedően magas – 39% – a fundamentalisták körében, akinek másik része viszont a csendes többséghez hasonlóan nagy arányban intoleráns. A reformszocialisták ezzel szemben – ha nem áltoleránsok – inkább a toleránsok közé kerülnek be.) (lásd *függelék A/16-18, táblázatok*)

A nemzettudati változók strukturális hátterének magyarázata során láthattuk, hogy a szalonképesnek nevezett nemzeti attitűd erősen kötődik a liberális eszmerendszerhez és a kötődés hátterében a származás, valamint a kulturális tőke döntő hatása érvényesül. A nemzeti identitás gondolati és érzelmi komplexitása abban is kifejeződésre jutott, hogy az etnocentrikus nemzeti kötődésre (valamint az általa magyarázott egyéb nemzettudati változókra) viszont jóval gyengébben vetültek rá a strukturális meghatározók hatásai. A nemzet-

tudatot magyarázó háttér „létben” gyökeredző, illetve az ideológiai-politikai tudatból táplálkozó összetevőinek felderítése érdekében ugyanazt a kétszempontú varianciaanalízist végeztük el, melyet a halálbüntetéssel kapcsolatos attitűd kiinduló feltételeinek vizsgálatakor termékenyen alkalmazhattunk.

A foglalkozási típusok és az ideológiai-politikai profilsoportok a liberalizmushoz rokonuk szalonképes nacionalizmust együttesen meghatározzák, de a kölcsönhatásban az ideológiai-politikai profil ereje tűnik erősebbnek. Ez a nemzeti beállítódás a liberálisok körében érvényesül a leginkább, és a fundamentalista szocialista profilsoporttól a leginkább idegen (lásd *30. táblázat*). Ez az eredmény újabb bizonyíték arra, hogy a szalonképes nacionalizmus mögött liberális politikai eszmerendszer húzódik meg. A nézetcsoportok és a foglalkozási típusok közötti meghatározottságok ismeretében nem meglepő, hogy a szalonképes nacionalizmust azokban a foglalkozási típusokban látjuk viszont, amelyek tagjai eredendően vonzódnak a liberális nézetekhez, (lásd *31. táblázat*) Két kivétel érdemel figyelmet. A tanárok körében e liberális színezetű nemzeti attitűd előfordulásának nem sok tanújelével találkozunk. Az a tény, hogy a managerek körében a szalonképes nacionalizmus magas értékkel van jelen, nehezen értelmezhető. Talán arról van szó, hogy a managerek ugyan a többi elit csoport (üggyvédek, írók) liberalizmusát teljes mélységben követni nem képesek, de ha e csoportokkal a legkisebb ideológiai engedmények árán kiegyezni vagy szót

30. táblázat

Ideológiai-politikai profilsoportok és szalonképes nacionalizmus

	Átlag	Szórás	Esetszám
Összes eset	.0043350	1.0042123	660
Liberális	.7944895	.6374085	212
Reformszocialista	-.3815271	.8521431	165
Fundamentalista	-.9202629	.8127263	123
Csendes többség	.0660851	.8558935	160

érteni akarnak, akkor még mindig a szalonképes nacionalizmus tűnhet a legkisebb közös nevezőnek. De egy egyszerű magyarázat sem kizárt. Ez esetben arról van szó, hogy a managerek a maguk vonatkoztatási csoportjaként kiszemelt társadalmi elithez próbálnak alkalmazkodni, és az alkalmazkodásnak szükségképpen a nemzeti identitáson keresztül vezető útját választják. Ezáltal a nemzeti identitás maszkja mögé rejthetik a liberalizmus lényegi pontjaiban az elittel szembeni nézeteiket.

Az etnocentrikus nemzeti kötődést a különböző ideológiai-politikai profilok láthatóan nem befolyásolják, (lásd 32. táblázat) Ez arra utalhat, hogy a liberális világgép mint az egyénben működő orientációs séma markánsan érvényesül. Ezzel szemben a klaszterelemzés segítségével létrehozott liberális csoportban valószínűleg interferencia-hatások lépnek fel. Ezek kiindulópontja pedig – egyáltalán nem véletlenül – az ideológiai-politikai kontúrokat könnyen elmosó nemzeti attitűd lehet. A foglalkozási típusok függvényében azonban mélyenszántó hatásokat tapasztalunk, melyek két kivétellel teljesen logikusan következnek a foglalkozási típusok,

31. táblázat

Típus és szalonképes nacionalizmus

	Átlag	Szórás	Esetszám
Összes eset	.0043350	1.0042123	660
Manager	.5367025	.7752072	62
Tanár	.0223087	.9173414	67
Vállalkozó	.4794091	.8884802	49
Ügyvéd	.7276510	.8220400	44
APEH-tisztviselő	.0295057	.8652924	45
Matematikus	.3628712	.8733250	41
Tsz-tag	.2159730	•9639758	37
Pártapparátus	-.7573728	.8052368	80
író	.6081040	.8029418	37
Munkás-elit	-.2334438	.9729766	96
Rendőr	-.3631976	.9401503	44
Káder	-.7174860	.9266434	52
Hiányzó eset			34

32. táblázat

Ideológiai-politikai profilszoportok és etnocentrikus nemzeti kötődés

	Átlag	Szórás	Esetszám
	-.0393223	.9886662	468
Liberális	-.1588686	.9109267	157
Reformszocialista	.1231254	.9651359	113
Fundamentalista	.1074106	1.1218243	95
Csendes többség	-.1706566	.9668780	103
Hiányzó eset			226

valamint a származás és a kulturális töke között már leírt meghatározottságokból. (Lásd 33- táblázat)

Figyelemre méltó, hogy sem a tanárok, sem az írók körében nem találjuk meg azokat a negatív értékeket, melyekre az etnocentrikus nemzeti kötődés antiliberális mozzanataira adott reagálásképpen számítanunk kellene. (Szemben például az ügyvédekkel és a matematikusokkal.) Míg a „tudatból”, illetve a „létből” származó hatások egyes foglalkozási típusok esetében fokozzák, más esetekben erőteljesen tompítják az etnocentrikus nemzeti kötődés hívó erejét, addig e két csoportban az etnocentrikus nemzeti attitűd semlegesíti a strukturális és ideológiai hatásokat. Eltűnik a tanárok kulturális tőkéjének hatása, és megszűnik az írók liberalizmusának ereje. A szakmunkások idegenkedése az etnocentrikus nemzeti kötődéstől, feltehetően az ortodox szocialista ideológiai-politikai profilhoz való tartozásuk következménye.

Bármelyik ideológiai-politikai profil széles körű elfogadásra tarthat nyomban igényt, amennyiben érzelmeket felkavaró nemzeti jelszavak mögé rejti szózatát. Ugyanakkor amit az adott irányvonal a nemzeti konszenzus révén ily módon megnyer, azt elveszíti azáltal, hogy képtelen lesz eredményesen megoldani a konkrét társadalmi kérdéseket. Csak a jövő döntheti el, hogy az ideológiai-politikai színtér szereplői előnyben részesítik-e majd a nemzeti konszenzus vállalását. Ha igen, ennek az ára a konkrét társadalmi kérdések

33. táblázat
Típus és etnocentrikus nemzeti kötődés

	Átlag	Szórás	Esetszám
Összes eset	-.0393223	.9886662	468
Manager	-.1678342	.8223360	45
Tanár	.1219458	.8913400	58
Vállalkozó	-.0963657	1.0023807	23
Ügyvéd	-.5043173	.9229749	26
APEH-tisztviselő	3482588	.8501376	29
Matematikus	-.7921161	.8803666	39
Tsz-tag	-.5555116	1.1680488	34
Pártapparátus	-.1043418	.9399786	62
író	.2029599	.7351212	24
Munkás-elit	.1827641	.9374971	75
Rendő	.5499001	.8432857	25
Káder	.4010460	1.0877050	28
Hiányzó eset			226

megoldási módjaira vonatkozó lényegi különbségek leplezése lesz. A másik út az, hogy a gazdaság, a politika és a kultúra területén mutatkozó diszfunkciók megoldására világos álláspontot vállalva maguk köré szövetségeseket toboroznak, akár frontot is nyitva az ellentétes álláspontokat vallókkal szemben. Jóllehet, ezzel látszólag lemondanak a nemzeti homogenitás hatásos, de hosszú távon csalóka erejéről.

KÖVETKEZTETÉSEK

A két utolsó fejezet után az olvasó könnyen úgy érezheti, hogy magárahagyottan bolyong az általunk teremtett labirintusban, melynek falain a különböző tudati és létfeltételek bonyolult módon egymásra vetülve, egymást tükrözve felettébb megnehezítik az eligazodást. A labirintusba vezető út az előfeltételek megvitatásával kezdődött. A kérdőív segítségével teremtett ideológiai-politikai világot rávetítettük a mai magyar társadalom egy mesterségesen létrehozott, de persze eleven vizsgálati személyekből álló modelljére. Tudat és lét egymásra hatását követtük nyomon az olvasóval együtt.

Az elemzés kezdeti szakaszában mintegy elrepülve az ideológiai-politikai táj felett, nagy vonásokban rögzítettük a főbb választóvonalakat és az elkülönülő nagyobb tömböket. Ezt követően egyre szűkebb, ám egyúttal egyre érzékenyebb optikával a teljes kép egyes összetevőit igyekeztünk kinagyítva bemutatni.

A tudattartalmak részletes feltérképezése után azt vizsgáltuk meg, hogy maguk a válaszadók miként viszonyulnak a feltárt tudattartalmakhoz és miként alkotnak jellegzetes csoportokat.

Az ideológiai-politikai nézeteik szerint egymástól jellegzetesen különböző csoportok tagjait társadalmi létük meghatározó tényezőinek terébe helyeztük. így jutottunk be a labirintusba, ahol a különböző szervezettségű politikai, ideológiai, gazdasági,

erkölcsi és nemzeti tudattartalmakat egymásra, valamint a társadalmi lét különböző meghatározóira vonatkoztattuk. A labirintus négy fő összetevőből jött létre:

1. *Az ideológiai-politikai tudás*
2. *Az ideológiai-politikai tudás hordozói*
3. *Foglalkozási ideáltípusok*
4. *A társadalmi reprodukció folyamata*

A közvetlenül látható (és mérhető) ideológiai-politikai tudás tartalmainak ismerete még semmifajta garanciát nem ad arra, hogy ne tévedjünk el, mivel azt is meg kell tudnunk (amennyire eszközeink ezt lehetővé teszik), hogy a tudástartalmak miként láthatóak és kommunikálhatóak azok számára, akik az ideológiai-politikai életben e tartalmakat magukévá téve önmagukat és másokat ideológiai-politikai választóvonalak mentén meghatározzák. Az eltévedéstől még nem ment meg, ha csak azt vesszük figyelembe, hogy az ideológiai és politikai ellenfelek vagy szövetségesek meghatározása során milyen eszmei választék áll az emberek rendelkezésére.

A társadalomlélektani folyamatok több szinten is beágyazódnak a vizsgált jelenségekbe. Az emberek foglalkozás adta társadalmi szerepeiket betöltve társadalmi interakciókon át maguk alakíthatják és formálhatják valóságukat (ideértve világképüket, hitvallásukat, értékeiket), miközben a szerepüket meghatározó társadalmi körülmények felett nem rendelkezhetnek. (Hacsak más szerepbe át nem lépnek, vagy fel nem borítják saját szerepüket.)

Mivel kifejezetten politikai vagy a politikához igen közel álló kérdésekben vizsgáltuk a véleményeket, arra gondoltunk, hogy a végső társadalmi meghatározók gyökerei az újratermelési viszonyok jellegetes szerkezeteiből táplálkoznak.

Eligazodni a labirintusban éppen a tudattal és a léttel kapcsolatos meghatározók kölcsönös tükrözései miatt olyan nehéz. Először – inkább csak a szemléltetés igényével – annak az elemzésnek az eredményeit mutatjuk be, amelyet a vizsgálatban lényeges szerepet játszó összes változó bevonásával végeztünk el.

34. táblázat

Társadalmi lét és ideológiai-politikai tudat

Nyelvtudás	.535			
Könyvtár	.626			.690 Szalonképes nacionalizmus
Napilap-olvasás	.551			.371 Humanizmus
Folyó irat-olvasás	.347			.632 Reprivatizáció
Származás	.592			.841 Politikai liberalizmus
Lefele mobilitás	-.117	lét	0.701	tudat .690 Kertmagyarország
Piaci kötődés	.464			-.585 Ortodoxia
Vagyon	.278			.477 Konzervativizmus
Elégedettség	.097			.278 Antifundamentalizmus
Kommunista párttagság	-.130			.832 Szocializmus-cáfolat
Ellenzéki politikai aktivitás	.616			

A táblázatból három figyelemre méltó következtetést vonhatunk le.

a. Az ideológiai-politikai tudás tartalmainak együttjárásai jól láthatóan – és a korábbi fejezetek ismeretében távolról sem meglepően – azt tanúsítják, hogy a liberális politikai ideológia, valamint a szocialista eszmei tanítás értékei egymást kölcsönösen tisztítják.

b. Az ideológiai-politikai tudás tartalmait meghatározó létváltozók vizsgálata azt mutatja, hogy a társadalmi származás, a rendelkezésre álló kulturális javak fogyasztása és a redisztribúciós újratemelési szerkezettől való távolodás (azaz a piachoz való közeledés) szorosan együttjárnak.

c. A tudati változók és a létváltozók korrelációi mentén létrejött egy-egy rejtett, kanonikus változó. Ezek között erős kölcsönös meghatározottság rajzolódik ki, melynek irányára nézve azonban e modell alapján még semmiféle következtetést nem vonhatunk le.

Az oksági összefüggések feltárása érdekében referenciaként a már ismert LISREL-eljárást alkalmazzuk, ezúttal az összes lényeges szerepet játszó változó bevonásával. Kiindulópontként a személy születésébe kódolt társadalmi előéletét és mobilitásának mértékét választjuk. A *származás* rejtett változójában láthatóan magas korrelációs értékkel vesz részt a

szülők, illetve nagyszülők iskolai végzettsége, valamint a válaszadó iskolai végzettsége. A lefele mozduló mobilitási pozíció negatív illeszkedése a modellbe a származási változó helyes képzési módját bizonyítja. A modell értelmezéséhez azonban hozzátartozik, hogy amikor a származás pozitív hatásairól beszélünk, a megszakadt, lefele irányuló mobilitás (deklasszáció) hatása ezzel ellentétes lesz.

A *kulturális háttérváltozójának* képzése során ugyanazokat a mozzanatokot építettük be a modellbe, mint a korábbi LISREL-elemzések alkalmával. A létrejött változó azonban ezúttal faktorként (s nem főkomponensként) jött létre, ami azt jelenti, hogy a mért kulturális tükeindikátorokon kívül a művelődés valószínűsítő terét is átfogja, mely meglehetősen kiegyensúlyozottnak tűnik: az egyes elemek megléte a többi (általunk nem is mért) művelődési elem meglétét valószínűsíti.

A *strukturális pozíciót* minősítő rejtett faktorváltozóba a piaci kötődés, valamint a mindennapi fogyasztási színvonalat mutató vagyoni helyzet került be. A két változó közül a piaci kötődés valamivel nagyobb mértékben részesedik a faktorban.

A *politikai részvétel* faktora formálisan poláris felépítésű, de a domináns ellenzéki politikai aktivitással szemben a kommunista párttagság csak irányában, tendenciájában mutatkozik meg, így korrelációs súlya csekély. Az étellel való elégedettség változóját már a kanonikus korrelációs elemzés esetében is csak feltételesen helyeztük el a létváltozók között. Arra gondoltunk, hogy ez az önértékelési séma visszahatva esetleg önmagát beteljesítő jóslatként paradox módon vehet részt a lét alakulásában. Ez az elgondolásunk egyébként sem a korrelációs, sem az oksági modell esetében nem vált be. Mindez nyilván azzal függ össze, hogy az ideológiai-politikai tudás viszonylatában a személyes elégedettség nem játszik szerepet.

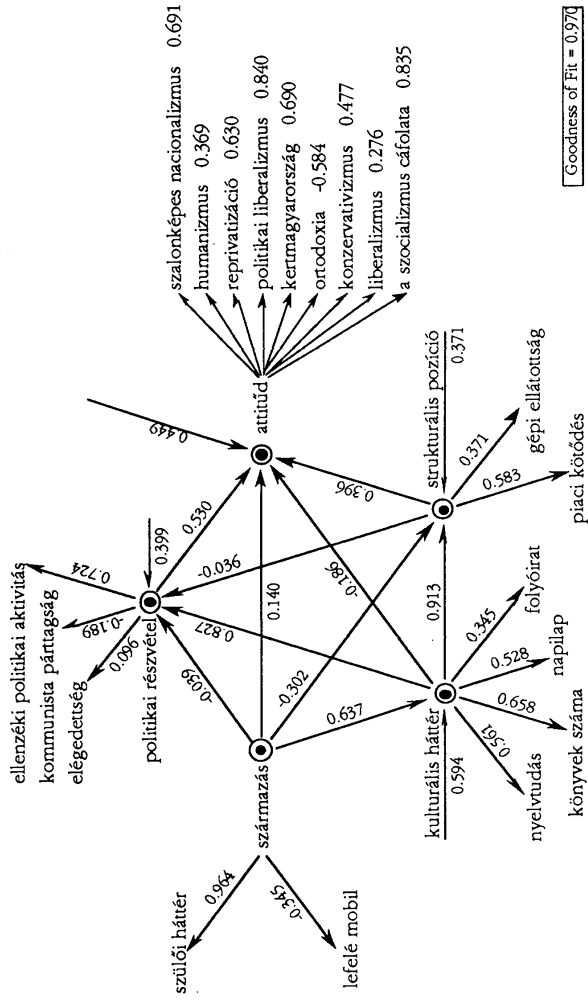
Az *ideológiai-politikai tudás* faktora a már korábban elmondottakhoz képest semmiféle meglepetést nem tartogat. A liberális világkép horizontálisan, illetve részletezően,

tematikusan vizsgált mozzanatai ellentmondásmentesen vesznek részt a LISREL-modell rejtett tudati változójában. E változó annyiban persze ellentmondásos, hogy némiképp elfedi a demokrácia értékéhez való viszony különféle változatait. E változatok sorában feltétlenül meg kell különböztetni a demokrácia konzervatív olvasatát, mely a többség szavára hivatkozva eltekint a kisebbségi véleményektől, miközben közvetve voltaképpen elnyomja azokat. Ettől gyökeresen eltér a liberalizmus demokrácia-felfogása. Az utóbbi mozzanat tartós hiánya nem egyszerűen a konzervativizmus térhódításával fenyeget, hanem magában hordozza a fetisizált és ideologikusan megjelenített (erkölcsi, nemzeti, etnikai) többség képviselőinek elvét, ahonnan sokszor nem könnyű a demokratikus technikákat nap mint nap működtető politikai gyakorlathoz visszatérni. A demokrácia két hitvallásával áll szemben a szocialista ideológia orwelli demokrácia-felfogása, melyben a többség képviselőire való hivatkozás egy erőszakos és gátlástalan kisebbség ellenőrizetlen hatalmát leplező pusztá szólam.

A halálbüntetés ellenzése némiképp távolabb helyezkedik el a vizsgált ideológiai tudati teret szervező központi liberalizmus tengelytől. Korábban már leírtuk, hogy ez az attitűd egyrészt az aktuális politizálás igényeit szolgálhatja ki, másrészt azonban a mindennapi összefüggéseken kívüleső morális, humanisztikus szférából eredhet. A viszonylag gyengébb mértékű illeszkedés olyan jellegű függetlenségre utal, mint amelyen az étellel való elégedettség kapcsán felfigyeltünk. A humanizmus értékrendje azonban természeténél fogva a politikai értékrendhez is hasonló vonásokat hordozhat. Erre utalnak a korrelációs értékek.

Az oksági kapcsolat útja láthatóan a műveltségen keresztül vezet a származási háttértől az ideológiai-politikai tudás liberális (vagy antiliberális) alakzataiig. A két előző fejezetben tárgyalt oksági modellek érvényét ez az irány megerősíti. A műveltségéből azonban az utak elágaznak. A politikai-ideológiai liberalizmus, bár gyenge mértékben, negatívan függ össze

34. ábra
A liberális attitűd összegző Lisrel-modelje

a műveltséggel. Önmagában véve tehát a magas kulturális státus a liberális politikai filozófia iránti pozitív beállítódásnak semmifajta biztosítékát nem jelenti, sőt elősegítheti – mint arra korábban több alkalommal is felfigyeltünk – a szocialista tanítástól távolról sem idegen totalisztikusan értelmezett antiliberális demokráciaeszmény elfogadását. Ha viszont a műveltség bázisán akár – az adott esetben nyilvánvalóan liberális ihletésű – ellenzéki politikai aktivitás, akár piaci-gazdasági kötődés (ami itt a redisztribuciótól való távolodást és függetlenedést jelent) lép fel, akkor a következmény mindkét esetben a politikai liberalizmus értékei és eszményei iránt mutatott nagyfokú fogékonyság lesz. A két út azonban mintha egymással soha nem találkozó párhuzamos pályákon futna, és nagy kérdés, hogy a liberalizmus elfogadásában mutatkozó hasonlóság visszahatásaként e pályák találkoznak-e valaha.

A referencia-modellben rejlő értelmezési lehetőségekhez szervesen hozzátartozik annak az oksági kapcsolatnak a feltérképezése, melynek támadópontja a hátrányos származás. Innen kétségtelenül lehetőség nyílik a piacra való kilépésre, melyből egyfelől egyértelműen következik a liberalizmus iránti érzékenység, másfelől a piaci pozícióból adódó vagyonosodási esély révén kiegyenlítődhét az alacsonyabb társadalmi származás okozta társadalmi hátrány egy része. Ez a fajta mobilitás kétségtelen lehetőség, azonban a liberális nézetek felől szerepe csak viszonylagos.

Ha a referencia-modell elkészítését úgy módosítjuk, hogy a strukturális pozíció változójaként nem a piaci, hanem a redisztribúciós kötődést jelző értéket használjuk fel, akkor az előző modellel teljesen megegyező tükörcépet kapunk. (A redisztribúciós kötéssel antiliberális attitűd jár együtt.)

Úgy tűnhet, végre kezünkben a térkép, amit követve neki-vághatunk a labirintus felfedezésének. A térkép azonban csak az utakat mutatja pontosan, a kiindulási hely, az egyes állomások, valamint a célpont meglepetésekkel terhes. Induljunk el visszafelé és először vizsgáljuk meg közelebbről a célpontot.

Egy kettős szerkezetű, gömbhöz hasonlítható tudati alakzatot találunk ott, melynek két felét egymás kölcsönös tagadása tartja össze. A liberális félgömb tagadó-cáfoló elemei a baloldali-szocialista eszmék teljességét fogják át, tagadva nemcsak a kommunista és a reformszocialista, hanem a szociáldemokrata változatokat is. Ez a sajátosság a liberális és konzervatív demokráciafelfogás egymásra rétegződésére utal, bár az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a kérdőív felépítése sem kedvezett e kétfajta demokrácia-attitűd pontos elhatárolódásának. (Körösényi [1989])

Könyvünkben több alkalommal rámutattunk, hogy a liberális pólust keresztül-kasul inkonzisztenciák hatják át, melyek azonban az egyes témák meghatározottságában egyre táguló koncentrikus körmetszeteket mutatnak. A pólus konzisztens, állító magjában a reprivatizáció gondolatának helyeslését találjuk. Ezt egyre inkább inkonzisztenssé váló nézetszerkezetek követik a sorban: az agrárpolitika még viszonylag konzisztens liberális felfogása után a politikai rendszerváltás és az ideológia témáiban már alapvetően inkonzisztens nézetek nyilatkoznak meg. A pólus másik konzisztens magja a halálbüntetés ellenzése, melynek azonban – éppen az inkonzisztenciák mentén – jelentős kapcsolódásai figyelhetők meg az ideológiai-politikai térfélhez.

A liberális világnézet összes többi elemének logikailag fel kell lazulnia ahhoz, hogy a nemzeti attitűd konzisztens alakzatban – elsősorban az agrárius téma közvetítésével – a világnézetbe integrálódhasson. A nemzeti attitűd ellentmondásos illeszkedésére utal, hogy a kelet-európai országoktól való elhatárolódás mozzanatát nem a nyugat-európai országok felé való fordulás jellemzi, hanem a nemzeti identitás és az állami függetlenség féltése.

A nemzeti attitűd – bár nem tekintve „szalonképes” liberális mozzanatait – képezi az összekötő kapcsolatot a másik pólushoz, melynek elsődleges szervező elve a liberalizmus (defenzivitásból fakadó) tagadása. De maga a pólus is a tagadás mentén differenciálódik, amennyiben az ortodox és konzisztens

szocialista elem szemben áll a számos ponton eklektikus és fellazult reformszocialista elemmel. A nemzeti involváció hatása a szocialista konzervativizmusnál megtorpan.

Az ideológiai-politikai világkép poláris ellentétei mentén elkülönülő profilsoportokban a fentebb kifejtett sajátosságok összemósódnak és módosulnak. Módszertanilag eldönthetetlen, hogy valóságos, pártszerűen szerveződő csoportokról, vagy inkább ideáltípusokról beszélhetünk. Akár így, akár úgy van, a feltárt létszámadatok nyilvánvalóan nem vonatkoztathatók mechanikusan a társadalmi alapsokaságra.

Már korábban jeleztük, hogy a liberális ideológiai-politikai világkép közelebbi megismeréséhez a liberálisok csoportjának ismerete nem sokban tartalmaz többletinformációt. A baloldali nézetvariánsok már jellemzett elkülönítése azonban elsősorban a profilsoportokkal való megismerkedés eredményeként jöhetett létre, különösen az ortodox, fundamentalista nézetminta vonatkozásában. A reformszocialisták és a csendes többség közötti ingatag választhatárt a nemzeti attitűd által keltett homály borítja, mely elfedi a csendes többség ellentmondásos, enyhe liberalizmusát.

A labirintusban még mindig visszafelé haladva a válaszadók egyes nézetcsoportokhoz tartozása háttérének keresése során a társadalom történeti-strukturális kötőanyagából épült tükörfalakba ütközünk. Mint arra már korábban utaltunk, alapvetően rendi, illetve osztályjellegű meghatározottságok vezetnek a labirintus kapujához. A társadalmi újratermelés két fő meghatározó rendszerének egyikebe egyaránt be lehet kerülni rendi, illetve osztályalapon. A jó származás és a kulturális tőke kombinálódó előnyei mind a piaci, mind a redisztribúciós kötöttségű pályákon egyaránt lehetővé teszik az érvényesülést. A származási és kulturális előnyök hiánya viszont elsődlegesen a redisztribúciós elhelyezkedésnek kedvez. A rendi jellegű kényszerpályával szemben az osztályjellegű pálya akár a kulturális tőke felhalmozása, akár a piacra való belépés révén lehetővé teszi a származási hátrányok „ledolgozását”, az egyéni érvényesülést. Mint arról már korábban szó volt, e

némiképp elvontan adódó lehetőségek a foglalkozási szerepekbe való bekerüléssel konkretizálódnak.

A térképszerűen felrajzolt regressziós modellből tudjuk, hogy az ideológiai-politikai tudást a származás, a kulturális háttér vagy a strukturális pozíció határozza meg. Azt is tudjuk, hogy az ideológiai-politikai tudás egyes alakzatai mentén ideáltipikus profilsoportok különböztethetők meg. A származás, a kulturális háttér vagy a strukturális pozíció mindig erősebben függ össze a foglalkozási típussal, mint az ideáltipikus profilsoportokhoz való tartozással. Ez azt bizonyítja, hogy az ideológiai-politikai tudást meghatározó történelmi-strukturális eredetű hatások a foglalkozási típusokon keresztül közvetítődnak. A politikai aktivitás viszont elsősorban nem a foglalkozási típustól, hanem az ideológiai-politikai profilsoporthoz tartozástól függ. Ez módszertanilag bizonyítja, hogy jogos volt az a feltevésünk, miszerint az egyes ideológiai-politikai profilsoportok akár pártszerű, meghatározott programokra fogékony alakzatok ideáltípusaként is létezhetnek. Másfelől ez az eredmény azt jelzi, hogy a politikai aktivitás létszférájában elsődleges és autonóm szerepe van az ideológiai-politikai tudatnak.

A térképként használt kulcsmodellek útjait vizsgálva jelentős különbséget találunk a korábban bemutatott részletezőbb modellekhez képest. A különbség lényege, hogy a részletezőbb modellekben a kulturális tőkéből közvetlenül mindig pozitív út nyílt a liberalizmushoz, és a piaci kötődés hatásai önmagukban meglehetősen gyengének mutatkoztak. Ezzel szemben az általános összegző referenciamodell negatív kapcsolatot sejtet a kulturális tőke és a liberális attitűd között, és felerősíti a strukturális pozíció liberalizmusnak kedvező hatását.

A különbség oka az, hogy az összefoglaló referenciamodellben használt strukturális mutató létrehozásakor nemcsak a redisztribúció-piaci helyzetet, hanem az életszínvonalat minősítő dimenziót is figyelembe vettük. Ezáltal a létváltató óhatatlanul kulturális hatások tükrözője lett, hiszen nyilvánvaló, hogy a magasabb életszínvonalat létrehívó igényszint

gyökerei kulturális-szocializációs eredetűek. A piaci pozíció tehát kulturális többletértékkel telítődött, míg a redisztribúciós pozíció hatásai a velejáró kulturális deficittel is összefüggenek.

Az összefoglaló referencia-modellben a piaci kötődéstől a liberális attitűdhez – a strukturális változó kulturális jellegű módosulása miatt – vezető út azonban látszólagos, mert a korábbi modellek alapján a piaci kötődésből nem vezet egyértelmű út a liberális nézetek elfogadásához. Ezt az is igazolja, hogy a konzisztens reprivatizációs gondolat – mely a liberális tudati pólus magja – egyáltalán nem a piactól függött, hanem a magas kulturális tőkétől és az ellenzéki politikai aktivitásból származott.

A részletező és összegző modellek különbségeiből további két következtetés adódik. Ha valakinek liberális nézetei vannak, és ennek megfelelő politikai aktivitást fejt ki, akkor egy zárt láncú körben mintegy öngerjesztő módon gondolatilag tökéletesítheti liberalizmusát anélkül, hogy azt a strukturális reprodukcióban elfoglalt helye pro vagy kontra befolyásolná. A gondolati tökéletesítés egyébként elsősorban a liberalizmusnak önmagában még nem kedvező piacpárti attitűd konzisztenssé tételét, másodsorban a tervellenesség és a kapitalizáció gondolatának elfogadását jelenti.

A második következtetés, hogy az összefoglaló referencia-modellekben nyíltan megmutatkozik a magas kulturális tőke kettős arculata. Egyfelől – mint azt korábban több alkalommal láthattuk – a politikai aktivitás, illetve a piaci kötődés közvetítésével a kulturális tőke következménye lehet a liberális beállítódás. Másfelől – redisztribúciós kötődés vagy kommunista párttagság közvetítésével – baloldali antiliberális beállítódás is származhat a kulturális tőke hatásából. Azáltal, hogy az összefoglaló modell piac-redisztribúciós létváltozója kulturális jelentéssel is telítődött, a magas kulturális tőkéből adódó antiliberális lehetőség nyíltan megmutatkozik.

A foglalkozási típusok szerinti elemzésből is az derült ki, hogy a liberalizmus kialakulásának nem a piaci kötődés a színtere. Ugyan az utóbbi mint jövedelemszerzési forrás

kapcsolódhat a magas kulturális tőkéhez, és ezen keresztül eredményezhet liberalizmust, de a liberális attitűd szempontjából ideáltipikus két foglalkozás (a vállalkozók és az ügyvédek) esete azt mutatja, hogy a piaci kötődés valójában egy negatívum, nevezetesen a domináns redisztribúciós jövedelem-szerzés hiánya mentén jön létre, s fő katalizátora a kulturális tőke és a politikai aktivitás. Más foglalkozások esetében a piaci kötődések markáns hiánya, illetve a redisztribúciós beágyazottság túlsúlya a jellemző, ami viszont magas kulturális tőkével társulva a liberalizmus elutasítását eredményezi. Arra is találtunk példát, hogy a kulturális tőke alacsonyabb értékei piaci kötődés mellett tompítják a liberális attitűdöt, míg a redisztribúciós kötődés mellett felerősítik az antiliberális, szocialista attitűdöt.

Végső soron azt a megállapítást tehetjük, hogy az ideológiai-politikai tudás tekintetében a magas kulturális tőke és a politikai aktivitás jellege együttesen gyakorolja a döntő hatást, melybe mind a redisztribúciós, mind a piaci kötődés beléphet, de a már kialakult irányon nem változtathat.

A probléma magját érzékelteti, ha megnézzük, hogy a kulturális tőke magas és alacsony értékei, valamint a jövedelem-alma piaci, illetve redisztribúciós jellege szerint képzett csoportokban a liberalizmust mérő első kardinális nézet milyen együttjárásokat mutat.

35. táblázat

Kulturális-strukturális beágyazottság és liberalizmus

	Piaci túlsúly	Redisztribúciós túlsúly
Alacsony kulturális tőke	-.19	-.57
Magas kulturális tőke	.61	.04

Ez tehát az a szélesebb társadalmi háttér, melyet a korábban uralkodó, majd fehérvilág szocialista ideológia és az azt felváltó lehetséges alternatívák vizsgálatokor figyelembe kell vennünk. A kulturális tőke egyenetlen eloszlásai mentén keletkező ideológiai-politikai attitűdalakzatokra a strukturális-

reprodukciós rendszerben elfoglalt hely kevéssé gyakorolhatást. Az 52. táblázat tanulsága arra figyelmeztet, hogy ha valamilyen csoda következében egyik napról a másikra megdőlné a redisztribúciós gépezet – jelenleg még szinte mindent átható, jóllehet ideológiailag már lemeztelenült – hatalma, a társadalom túlnyomó többsége képtelen volna áttérni a piacgazdaságra és a politikai pluralizmusra alapozódó modern társadalmi gyakorlatra. Nem felejtkezhetünk meg arról, hogy a mai magyar társadalom többsége redisztribúciós szorításban igen alacsony kulturális tőkejavakat birtokolva él. E tömeg nagysága eleve az átalakulás jelentős hátráltató tényezője. Továbbá egyáltalán nem megnyugtató, hogy a piaci kötődés alacsony kulturális tőkerészesedés mellett ideológiailag és politikailag semleges (vagy eklektikus) attitűdöknek kedvez. A magas képzettségű és redisztribúciós beágyazottságú csoportok változás iránti elkötelezettsége kétséges. Maradnának a piaci kötődésű és jól képzett csoportok, melyek változás iránti elkötelezettsége inkább teoretikus és etikai motivációkból táplálkozik, mintsem gyakorlati programokban nyilvánulna meg.

Az ideológiai alkony homályában a változásra váró társadalom mintha olyan színelőadásra készülne, melynek nemcsak szereposztása kialakulatlan – ahol nem tudni, kinek jut fő-, illetve mellékszerep és ki az, aki csupán statisztálni fog -, de az is bizonytalan, hogy mi is lesz a voltaképpeni darab, nem is beszélve a lehetséges rendezők személyéről.

Ideológiailag légüres tér keletkezett, melyből éppen a fenti vonatkozásokban különböző alternatívák elképzelésére és megvalósítására nyílhat esély. A vágykép egy jóléti, demokratikus, a redisztribúciót és a piacot az utóbbi dominanciája mellett elegyítő társadalom, melyben a túlnyomó többség a XX. század végén elvárható mércék szerinti méltó – ha talán nem is boldog – emberi életet remél. E vágyképet hordozzák a szerepmodellként megjelenített nyugat-európai jóléti társadalmak. A vérmesebbek Svédország, a józanabbak Ausztria szerepének betanulásában reménykednek.

Magyarország története részben alátámasztja, részben cáfolja e reményeket. Sajnos az elmúlt négy évtized fejleményei inkább azokat látszanak igazolni, akik szerint a nyugat-európai minták követésére szolgáló, eredendően sem túl fejlett készségek meggyengültek, míg az igényszinttel ellentétes, aszinkron tendenciák (tekintélyelvűség, türelmetlenség, paternalizmus és etatizmus) felerősödtek.

Ezt az örökséget az 1960-as évek közepétől folytatott reformpolitika ha nem is súlyosbította, de enyhíteni sem volt képes. Ebben közrejátszott, hogy az ideológiai jelszóként használt reform szó jelentését soha senki nem határozta meg, sőt a korszak lényegéhez tartozott, hogy a dolgokat nem volt szabad, de nem is lehetett igazi nevükön nevezni, míg az ideológiai-politikai szótár közkézen forgó szavai egymással logikailag szögesen ellentétes jelentésű dolgokra vonatkoztak. Az ideológiai inkonzisztencia persze csak tünete, de idővel önálló okozati hatást is kifejteni képes tényezője volt a reformkorszakra általában véve jellemző változtatásnak álcázott áltevékenységeknek. Mindezek eredményeképp a semmittevés a progresszív cselekvés illúzióját kelthette, miközben a szemantikailag kiürült reform szó a politikai önáltatás legfőbb eszközévé vált.

Mielőtt igazságtalan vádaskodók színében tűnnék fel, meg kívánjuk jegyezni, hogy a reformpolitika kétségtelenül sikereket is eredményezett. Vizsgálatunkban e sikerek klinikai pontossággal követhetők nyomon, miközben kóros összetevőikre is fény derül. Egyfelől az ideológiai-politikai szótárban feltűntek és legalább a használat tekintetében legitimitást nyertek a modern liberalizmus kulcskifejezései (piac, pluralizmus, gazdasági racionalitás, demokrácia, önkormányzat), mégha – mint arra az előbb utaltunk is – tartalmuk teljesen sosem tisztázódott. A dogmatikus szocialista ideológia manipulatív és a közvetlen erőszak fenyegetését kiiktathatatlanul magával sodró szavaitól (proletárdiktatúra, egyenlőség, szocialista demokratizmus, nemzetközi szolidaritás) a reformidők szavai fényévnvi távolságra estek. Másfelől a jövő történéseinek

el kell ismerniük, hogy a redisztribúciós gépezet működése mégiscsak módosult, s ha támogatni természeténél fogva képtelen volt is, tiltás helyett túrta a módosulása nyomán kibontakozó, elsősorban gazdasági jellegű tevékenységek bővülését.

A létrejött „*sem nem terv, sem nem piac*” állapot sajátos kompromisszumot jelentett a redisztributív hatalom birtokosai és a társadalom között, mely utóbbi egy része a megtúrt gazdasági tevékenységek révén némi előnyhöz juthatott. Az előnyök ára persze iszonyatos többletmunka és önemészítő élet volt. A redisztribúciós gépezet letöredezett szélei mentén keletkező gazdasági szféra piaci minősítése azonban kétséges, hiszen voltaképpen soha és sehol nem érvényesülhettek a modern piaccgazdaság alapvető kritériumai: hitel, befektetés, verseny, biztonság, jogi garanciák. Helyesebb ha egy sajátos *pre-piaci* állapotról beszélünk, mely azonban – mint arra vizsgálatunkban bizonyítékokat szereztünk – ideológiai-politikai vakságot eredményezett.

A reformpolitika pozitívuma, ha nem is bővített keretek között, de sértetlenül hagyta az intergenerációs felhalmozott kulturális tőke újratermelődésének mechanizmusát. E mechanizmus következményeként szükségképpen újratermelődtek azok a liberális hagyományok is, melyeket jelenleg a nyugat-európai minták követésére való készség legfontosabb tartozékainak kell tekintenünk. A bürokratikusán koordinált szocialista mobilitás eredményeként keletkező kulturális tőke esetében e liberális reflexek kiestek. Ez a tőkefajta a fennálló társadalmi viszonyok ideológiai-politikai legitimációjának csábítása elől már képtelen volt kitérni. Különösen nem, ha a „reform” varázsige képezte a kulcsmozzanatot. A kulturális tőke társadalmilag egyenlőtlen elosztása ugyanakkor azt eredményezte, hogy akik részint származási hátrányaik, részint a munkamegosztásban rájuk kényszerített szerepeik miatt a redisztribúciós szerkezetben vagy annak *pre-piaci* peremén kellett életüket leélniük, lényegében tőkéletes és teljes ideológiai-politikai tudatlanságra kárhoztattak.

Következésképpen a szerepmóddal realizálásának első-

sorban kulturális előfeltételeivel szükséges számot vetni. Ez a liberális ideológiai-politikai kultúra elsajátítását igényelné, melyben a pluralizmus és a nyitottság már nem a származás véletlenje által hagyományozott örökség reflexe, hanem demokratikus társadalmi tanulási folyamat műve. Ez első-sorban azt foglalja magába, hogy a társadalomnak meg kell tanulnia a legitim egyenlőtlenségek elviselését. Az egyenlőtlenségek társadalmi ténye nem zárja ki, hogy az osztály alapú társadalmi szerveződés elvéből következően a tulajdonlás, a termelési eszközök feletti rendelkezés joga – legalábbis az esélyek szintjén – viszont elvileg egyenlő maradjon.

A keletkező társadalmi osztályképlet talaján jöhetnek létre az adekvát, a világos társadalmi látásvizonyokat lehetővé tevő ideológiai-politikai minták. Mind a tulajdonosok, mind a tulajdon nélküliek szabadon felvállalhatják társadalmi identitásukat az abból adódó ideológiai-politikai konzekvenciákkal együtt. A burzsoázia természetének megfelelően vallhatja és követheti a liberális politikai filozófia elveit, melyek egyként ölthetnek konzervatív vagy radikális színt, ha velük szemben ugyancsak osztályalapon erős és egészséges szociáldemokrata mozgalom létezik. Utóbbinak előfeltétele, hogy a pre-piaci, illetve redisztribúciós szorításokban sínylődő munkavállalók jelenlegi kereteik közül kilépve, a munkaadókkal alkuszituációban érdekeiket minden legális eszköz révén érvényesítve, tényleges osztályhelyzetüknek megfelelően definiálják ideológiai-politikai identitásukat. Az értelmiség eldöntheti, hogy ebben a helyzetben valamely társadalmi osztály szerves értelmiségi erejeként, vagy autonóm erőként vegyen részt e modern társadalmi modell kialakításában. Hasonlóképpen kialakulhat a jövőben egy markáns ideológiai-politikai profillal rendelkező középosztály is, mely jelenleg a modernizáció megkésettége következtében még kialakulatlan és arctalan, s alkalmatlan azokra a közvetítő szerepekre, melyekre pedig egy modern társadalomban leginkább hivatott.

A nemzeti ideológia szükségképpen államnemzeti változatában léphet be e kívánatos társadalmi modell életébe. Vizsgálatunk

azt mutatja, hogy e várakozás nem teljesen jogosulatlan, jóllehet két tekintetben indokolt a kétely. Nem megnyugtató a szalonképesnek nevezett liberális-nacionalista beállítódás Európa-konceptiója, mely a nyugat-európai orientáció tekintetében bizonytalan. Bár határozott a kelet-európai orientáció – nagyhatalmi aspirációk által megmérgezett – rossz hagyományaival szemben, az új helyzetből adódó alternatívákra érzéketlennek tűnik.

Visszatérve az aktuális kulturális és strukturális társadalmi tagoltság tényeire, azt kell mondanunk, hogy a fentiekben vázolt „előadásvázlat” csak egyike a lehetőségeknek. Tényleges piacgazdasági átalakulás hiányában a redisztribúciós kötődéstől elszakadó, pre-piaci helyzetű, magas kulturális tőkájú csoportok liberális eszméiket dédelgetve még hosszú időn keresztül kitérhetnek a cselekvés kényszere elől, jóllehet nem kétséges, hogy az esetleges átalakulásnak ők lehetnek a legelszántabb hívei. Másfelől a jelenlegi felemás, mindazonáltal a redisztribúciós hagyatékot görcsösen őrző struktúra haszonélvezői hatalmukat oly módon vélhetik átmenteni, hogy a világpiaci erők hazai helytartóivá válva, kitérnek a liberális jogállam és jóléti intézmények megteremtésének feladata elől. Az sem teljesen kizárt, hogy a jelenlegi huzavona hosszantartó gazdasági-társadalmi agónia formáját ölti. Ez esetben felmerül a lehetőség, hogy a redisztribúciós fogantatású, irracionális termelő és adminisztratív szervezetekben foglalkoztatott alacsony kulturális tőkájú többség alkonyi csöndje megtörik, és az etnocentrikus nemzeti ideológia hangzavarának adja át a helyét. Az utóbbi alternatíva érvényesülésének a nemzeti érdekeknek valójában ellentmondó modern kolonizációs törekvések sem vethetnek gátat, sőt az etnocentrikus nemzeti ideológiában hatásos leplező eszközt nyerhetnek.

A jövőbeli lehetőségek szenvtelen felsorakoztatása nem feledtetheti, hogy egyes eshetőségektől félünk, másokban reménykedünk, azonban hatalmunk nincs felettük. Egy bizonyos, a történet még nem ért véget.

Köszönetnyilvánítás.

Köszönetünket nyilvánítjuk a Társadalomtudományi Intézetnek, hogy jelentős összegű támogatása lehetővé tette a vizsgálat gyors és szakszerű lebonyolítását. Köszönetet mondunk Huszár Tibornak, aki a vizsgálat koncepciójának pontosításában segítségünkre volt és a kérdőív kidolgozásában is részt vett. Kolosi Tamásnak megköszönjük lelkiismeretes lektori munkáját és fontos észrevételeit. Szelényi Iván vendégszeretete lehetővé tette, hogy a könyv befejező munkálataira a UCLA Szociológiai Tanszékén optimális munkafeltételek között kerülhessen sor. Köszönetet mondunk tanítványainknak, Buday Pálnak és Dessewffy Tibornak a vizsgálat gyakorlati lebonyolításában nyújtott segítségükért és Merkl Ildikónak a vizsgálat adatainak többváltozós feldolgozásában való tevékenyen közreműködéséért. Köszönettel tartozunk Pongrácz Csillának, aki a könyv megszerkesztésében hasznos tanácsaival ellátott bennünket. Végül köszönetet mondunk Stella Gábornak és Hajdú Andrásnak, akik könyvünk – és benne ábráink – formáját nagy igényességgel kialakították.

IRODALOM

- ANGELUSZ R. [1989]: Félig-meddig. Reformgondolkodás és reformellenesség, KJK.
- CONVERSE, P. E. [1964]: The Nature of Belief Systems in Mass Publics., *in Apter D. E. (ed) Ideology and Discontent*, pp. 206-261
- CSEPELI, GY. [1989]: Structures and Contents of Hungarian National Identity. Results of Political Socialization and Cultivation, Frankfurt/New York: Péter Lange
- CSEPELI, GY. [1987]: A mai magyar értelmiség ideológiai-politikai arculatáról, *Kritika* 6. 14-17. o.
- FERGE Zs. [1979]: A Society in the Making. Hungarian Social and Societal Policy 1945-1975, White Place, New York M. E. Sharpé
- GÁBOR R. I. [1986]: Reformok, második gazdaság, államszocializmus, *Valóság* 29:7. 32-48. o.
- GOMBÁR Cs. [1985]: Egy állampolgár gondolatai, Kossuth K.
- GOMBÁR Cs. [1985-1986]: Jövőképek – képek az ország jövőjéről, *Medvetánc* 1985/4-1986/1. 159-170. o.
- HANKISS E. [1982]: Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között, MTA Szociológiai Intézet Műhelytanulmányok
- KOLOSÍ, T. [1986]: Strukturális csoportok és reform, *Valóság* 29:7. 19-31. o.